

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Η θέση της Γυναίκας στο Αττικό Δίκαιο

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Δήμητρας Α. Κουρούπη

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου,

2013

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Βολονάκη Ελένη, Μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέποντες : Ευσταθίου Αθανάσιος , Πρόεδρος Τμήματος Ιστορίας , Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

: Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος, Ομότιμος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Αύγουστος 2019

Περιεχόμενα

Πρόλογος	σελ. 4
Εισαγωγή	σελ. 5
Αττικό Δίκαιο και Γυναίκα.....	σελ. 6
Γυναίκα και Οίκος	σελ. 8- 38
Υπηκοότητα και νομικά δικαιώματα.....	σελ. 8
Γάμος.....	σελ.23
Ο ρόλος της γυναίκας στον έγγαμο βίο	σελ.27
Το διαζύγιο.....	σελ. 30
Το αδίκημα της Μοιχείας	σελ.33
Η παλλακεία.....	σελ.36
Ο ρόλος της Εταίρας	σελ.38
Η Επίκληρος Κόρη	σελ. 40
Η θέση της Γυναίκας στο δικαστήριο	σελ. 43
Κατά Νεαίρας	σελ.46
Ἵπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία	σελ.58
Φαρμακείας κατὰ τῆς μητριᾶς	σελ. 59
Κατὰ Φίλωνος	σελ. 81
Συμπεράσματα	σελ. 89
Βιβλιογραφία	σελ. 91

Πρόλογος

Στο διάστημα της φοίτησης μου στο μεταπτυχιακό της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας μου δόθηκε η δυνατότητα να εντρυφήσω στην πολυδιάστατη πραγματικότητα της αρχαιότητας με έδρα την Αθήνα, μια πόλη λίκνο του πολιτισμού και ανάπτυξης του θεάτρου, της ρητορικής, της ιστοριογραφίας, της φιλοσοφίας καθώς και της προάσπισης των δημοκρατικών αρχών.

Ως γυναίκα ανέκαθεν ήμουν ιδιαιτέρως ευαισθητοποιημένη σε θέματα ισότητας των δύο φύλων καθώς και στον τρόπο δράσης, εξέλιξης και αντιμετώπισης των γυναικών στο πέρασμα των αιώνων. Μελετώντας τη δραματική ποίηση, σκιαγραφώντας μια σειρά από γυναικείους χαρακτήρες συχνά εντελώς διαφορετικούς μεταξύ τους, ανακάλυψα γυναίκες φιγούρες ως πρότυπα ανδρείας και ήθους αλλά συνάμα και γυναίκες με ανθρώπινες αδυναμίες όπως φόβο, δόλο και ζήλια. Επιπροσθέτως, υφίστανται απόψεις αναγνωρισμένου κύρους πνευματικών ανδρών της αρχαιότητας, που περιθωριοποιούν και υποτιμούν ή αποδίδουν με μελανά χρώματα το γυναικείο φύλο. Το γεγονός ότι αυτές οι απόψεις εκφράζονται από άνδρες ορόσημα της αρχαιότητας και μάλιστα σε μία πόλη, όπως η Αθήνα η οποία γέννησε τη δημοκρατία και προέβαλλε τις αρχές της ισότητας και της ισηγορίας είναι αξιοπαρατήρητο και χρήζουν περισσότερης σκέψης. Όλα αυτά ενέτειναν τον προβληματισμό μου για την απτή πραγματικότητα των γυναικών εκείνης της εποχής.

Παρακολουθώντας το μάθημα της Ρητορικής, αναλύοντας το corpus των λόγων διαφόρων ρητόρων κατά το πέρας της διδασκαλίας, συνειδητοποίησα πως αυτός ο κλάδος θα με βοηθήσει στην ψηλάφηση του πεδίου δράσης του γυναικείου φύλου καθώς των δικαιωμάτων που όριζε ο νομικός κώδικας της Αττικής γι' αυτές. Ποια θέση είχαν λοιπόν οι γυναίκες στην Αθήνα της Κλασικής εποχής, όπου η πόλη στηριζόμενη στη Δημοκρατία γνώρισε τεράστια αίγλη; Ποια ήταν τα δικαιώματα και τα καθήκοντά τους; Ποιο χώρο δράσης τους επέτρεπε να έχει το Αττικό δίκαιο που κυβερνούσε την πόλη; Την απάντηση αυτών των ερωτημάτων, θα προσπαθήσουμε να επεξεργαστούμε σε αυτή την εργασία.

Κλείνοντας, δεν θα μπορούσα να μην αναφερθώ στην Καθηγήτρια Ρητορικής κ. Βολονάκη Ελένη και θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου για την αρωγή της απέναντι σε κάθε δυσχέρεια που αντιμετώπισα τόσο κατά τη συγγραφή της εργασίας όσο και στην αναζήτηση βιβλιογραφικών πηγών.

Εισαγωγή

Η θέση της γυναίκας στο αττικό δίκαιο είναι ένα πολυδιάστατο θέμα και είναι αναγκαίο να ερευνηθούν διάφορες πτυχές του νομικού συστήματος και της κοινωνίας εκείνης της εποχής. Στην προσπάθεια μας αυτή ως βάση θα χρησιμοποιηθούν οι σωζόμενοι ρητορικοί λόγοι, που με την υπαρξή τους παραθέτουν έμπρακτα παραδείγματα τήρησης του αττικού δικαίου και θα μας βοηθήσουν να σχηματίσουμε μια εναργέστερη εικόνα για το θέμα της ερευνάς μας. Οι δικανικοί λόγοι που θα μας απασχολήσουν είναι το «*Φαρμακείας κατά τῆς μητριαῖς*» του Αντιφώντος, το «*Ἐπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία*» του Λυσία, το «*κατά Φίλωνος*» του Λυσία και το «*κατά Νεαίρας*» του Δημοσθένους όπως και ορισμένα αποσπάσματα του Ισαίου. Αυτά τα έργα πρόκειται να μας κατατοπίσουν σε θέματα ανθρωποκτονίας, μοιχείας, κληρονομικού δικαίου, παλλακείας και υπηκοότητας αντίστοιχα.

Επιπροσθέτως, κατά τη συγγραφή της εργασίας υπήρξαν ορισμένα εγχειρίδια που συνέδραμαν καθοριστικό ρόλο στη διεκπεραίωση αυτής και στη διαφώτιση θεμάτων που αφορούν όλες τις πτυχές της ζωής των γυναικών στην Αθήνα τόσο σε νομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Ενδεικτικά, θα αναφερθώ στα ακόλουθα βιβλία από τη βιβλιογραφία: *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* (2005) by Gagarin and Cohen, *Women in Athenian Law and Life* (1991) by Just. Τα προαναφερθέντα εγχειρίδια με βοήθησαν να αποσαφηνίσω τη νομική θέση της Αθηναίας γυναίκας μέσα στον οίκο και την κοινωνία της εποχής. Ακόμα, δεν θα μπορούσα να μην αναφερθώ στο έργο «*Κατά Νεαίρας*» του Κάππαρη, το οποίο συνέβαλε καθοριστικά στην κατανόηση και ανάλυση του ομώνυμου ρητορικού λόγου. Αναλόγως στην ερμηνευτική προσέγγιση του λόγου του Αντιφώντα, πολύτιμοι αρωγοί ήταν τα ακόλουθα συγγράμματα του Gagarin: *Antiphon the Athenian* (2002), *Antiphon & Andocides* (1998), *Antiphon the Speeches* (1997). Καταληκτικά, το έγγραφο της καθηγήτριας Lin Foxhall *Female in Athenian Law* (2003) ήταν ιδιαίτερος κατατοπιστικό σε θέματα κληρονομικού δικαίου.

Αττικό Δίκαιο και Γυναίκα

Το «Αττικό δίκαιο», το οποίο συνίσταται στο σύνολο εκείνων των κανόνων δικαίου, οι οποίοι ρύθμιζαν τη ζωή της Αθήνας κατά την κλασική εποχή και ειδικότερα από την περσική εισβολή 480-479 έως και το θάνατο του Αλεξάνδρου 323π. Χ. Η μελέτη των αττικών νόμων και ψηφισμάτων μας ανοίγει «ένα παράθυρο» στην Αθηναϊκή κοινωνία και μας δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσουμε, να καταλάβουμε και κατ' επέκταση να αποκτήσουμε άποψη για την πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική οργάνωση και λειτουργία της αθηναϊκής κοινωνίας¹.

Οι νόμοι υπαγορεύουν όσα επιτρέπονται και όσα απαγορεύονται μέσα στην κοινωνία, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις δεν μας δίνουν μια αντιπροσωπευτική εικόνα της εποχής. Η ύπαρξη νομικού συστήματος δεν σημαίνει αυτόματα και ισότητα των δύο φύλων². Από την εποχή της πρώτης καταγραφής των νόμων επί Δράκοντα, το νομικό σύστημα προσπαθεί να προστατέψει το γυναικείο φύλλο, θέτοντας κάτω από την αιγίδα κάποιου άνδρα, ο οποίος πρέπει να την σέβεται και να την φροντίζει ανάλογα με τη σχέση που έχει μαζί της. Βέβαια, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε όλες τις γυναίκες της εποχής ως μία μάζα που είχαν όλες τα ίδια δικαιώματα. Ανάλογα με την κοινωνική τους θέση, την καταγωγή τους και τη σχέση τους με τους άνδρες Αθηναίους πολίτες³ είχαν και διαφορετικά δικαιώματα. Για παράδειγμα ο νόμος επέτρεπε να βασανιστούν δούλες για να μαρτυρήσουν αλλά ποτέ Αθηναίες.

Ως Αθηναία χαρακτηρίζεται η κόρη ή σύζυγος Αθηναίου πολίτη, αλλά πραγματική «πολίτιδα» δεν γίνεται ποτέ, αφού η έννοια του πολίτη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη συμμετοχή στα κοινά της πόλης, στις συνελεύσεις και στα δικαστήρια, πεδία δράσης, όπου μία Αθηναία γυναίκα ήταν αποκλεισμένη. Ουσιαστικά, μια γυναίκα χαρακτηρίζεται ως Αθηναία πολίτιδα μόνο κατ' αναλογία ως προς τους Αθηναίους άνδρες.

¹ Δημάκης Π. (1986), *Αττικό Δίκαιο I*, Το οικογενειακό δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασικούς χρόνους, σελ. 35-36

² Gagarin -Cohen (2005), *The cambridge companion to Ancient Greek Law*, 237

³ Jayoung Che (2017), 97-98

Η Αθηναία κόρη περνά όλη της τη ζωή νομικά περιορισμένη κάτω από το «καθεστώς» κηδεμονίας ενός άνδρα⁴, πρώτα του πατέρα της και μετά του συζύγου της. Το ίδιο το νομικό σύστημα της πόλης τη χρήζει ως ανίκανη να πάρει αποφάσεις για τη ζωή της και να προασπιστεί τα συμφέροντά της. Ο τρόπος ζωής της, ο γάμος της και κατ' επέκταση ο σύζυγός της όπως και η διαχείριση οποιουδήποτε περιουσιακού στοιχείου της αναλογεί, αποφασίζεται και διεκπεραιώνεται από έναν άνδρα που αποτελεί το *κύριο* της, χωρίς τις περισσότερες φορές να ρωτάται καν η γνώμη της. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το Αττικό δίκαιο παραχωρεί στη γυναίκα τη νομική θέση του «ανήλικου ατόμου». Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είχαν οικονομικά δικαιώματα ή δικαιώματα μέσα στην οικογένεια σύμφωνα με το νόμο.

Ωστόσο, ακόμα και όταν βρίσκεται αντιμέτωπη με κατηγορίες που επισύρουν βαριές κυρώσεις, δεν της δίνεται η δυνατότητα να εμφανιστεί στο δικαστήριο και να υπερασπιστεί τον εαυτό της, αλλά αναγκάζεται να εναποθέσει τις ελπίδες της στη ρητορική ευγλωττία και θέληση του κυρίου της.

Το πεδίο δράσης της είναι αποκλειστικά ο οίκος και αρμοδιότητές της η φροντίδα αυτού, η επίβλεψη των υπηρετριών και η ανατροφή των παιδιών της. Μάλιστα, η γέννηση και κατά συνέπεια η ανατροφή των παιδιών είναι η βασικότερη της λειτουργία και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για τον καθορισμό της θέσης της μέσα στον οίκο. Απαιτείται από αυτή να είναι πιστή στο σύζυγό της, αλλά η ίδια στάση δεν είναι αναμενόμενη από εκείνον, αφού η παλλακεία είναι κοινωνικά αποδεκτό φαινόμενο για τη ζωή ενός Αθηναίου άνδρα. Επιπροσθέτως, ο νόμος του επιτρέπει να σκοτώσει έναν άνδρα που έχει ερωτικές σχέσεις με γυναίκα του υπό το πρόσχημα της προστασίας της. Αντίθετα αυτή πολύ συχνά καλείται να συνυπάρξει στον ίδιο οίκο με τις παλλακίδες του συζύγου της.

⁴ Gagarin -Cohen (2005), 240 και Jayoung Che (2017), 100

Γυναίκα και Οίκος

Υπηκοότητα και νομικά δικαιώματα

Τα δικαιώματα κάθε ανθρώπου στην αθηναϊκή κοινωνία, συμπεριλαμβανομένης και της δυνατότητας υποβολής μήνυσης, εξαρτιόταν από τη νομική κατηγορία που εντάσσονταν, δηλαδή αν το άτομο είχε την ιδιότητα του πολίτη, του ξένου ή του δούλου. Μονό όσοι υπόκειντο στην κατηγορία των Αθηναίων πολιτών είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Μέχρι τα μέσα του πέμπτου αιώνα κάποιος αποκτούσε την ιδιότητα του αθηναίου πολίτη αν την είχε ο πατέρας του, αλλά δεν ήταν απαραίτητο να την έχει και η μητέρα του. Το γεγονός αυτό τεκμηριώνεται μέσα από ιστορικά παραδείγματα επιφανών Αθηναίων που προέρχονταν από «μεικτούς» γάμους, αλλά αναγνωριζόταν ως αθηναίοι πολίτες χάρη στην καταγωγή του πατέρα τους. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την περίπτωση του αθηναίου στρατηγού Κίμωνα που προέρχεται από το γάμο που τελέστηκε στα τέλη του έκτου αιώνα μεταξύ του αθηναίου Μιλτιάδη και μιας πριγκίπισσας θρακικής καταγωγής.

Η δυνατότητα ένταξης ενός ατόμου στην προνομιούχο κοινωνικοπολιτική ομάδα των Αθηναίων πολιτών, περιορίστηκε με το νόμο που εξέδωσε ο Περικλής το 451/450 π.Χ. Σύμφωνα με αυτόν την ιδιότητα του πολίτη είχαν μόνο όσοι είχαν και τους δύο γονείς τους Αθηναίους. Η νομοθετική αυτή διάταξη έχασε την ισχύ της την τελευταία περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, αλλά επανήλθε το 403/2 π.Χ.

Πρέπει να επισημανθεί ότι δεν χρειαζόταν για να θεωρηθεί κάποιος ως Αθηναίος πολίτης να έχει γεννηθεί μέσα στα πλαίσια ενός έννομου γάμου⁵. Αυτό καταφαίνεται μέσα από τρία στοιχεία. Στο έργο «*Αθηναίων Πολιτεία*» αναφέρεται ως αναγκαία προϋπόθεση για την απόκτηση της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη τη γέννηση από γονείς που έχουν και οι δύο την ιδιότητα αυτή, αλλά δεν κάνει λόγο ότι πρέπει να είναι παντρεμένοι μεταξύ τους. Παράλληλα, συνυπολογίζεται η ύπαρξη ενός ψηφίσματος του 411, το οποίο αποστερεί τα πολιτικά δικαιώματα των γνήσιων και των νόθων απογόνων του Αρχεπτόλεμου και του Αντιφώντα, υποδηλώνοντας έτσι ότι οι νόθοι κατιόντες ήταν πολίτες. Τέλος, κατά τον τέταρτο αιώνα σε μία χρονική περίοδο που απαγορευόταν ο γάμος μεταξύ πολίτη και μη πολίτη, αναφέρεται στο γάμο μιας νόθας κόρης του Πύρρου με τον Ξενοκλή⁶.

⁵ Biscardi, A. (2005), *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, 2005, σελ. 139

⁶ MacDowell, D.M. (2015), *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σελ. 108-109

Κάθε ενήλικος άνδρας που άνηκε στην κατηγορία των πολιτών ενεγραφόταν στο μητρώο ενός δήμου. Ουσιαστικά τα δημοτικά μητρώα αποτελούσαν τους μόνους καταλόγους των πολιτών. Προσθήκες στον κατάλογο γίνονταν σε μια συνέλευση που λάμβανε χώρα στην αρχή κάθε έτους. Όταν ένας νέος, γιος κάποιου Αθηναίου, έφθανε στο δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας του, παρουσιαζόταν αυτοπροσώπως στη συνέλευση όπου τα μέλη της ψήφιζαν ενόρκως αναφορικά με την εγγραφή του. Εφόσον οι Αθηναίοι δεν είχαν πιστοποιητικά γεννήσεως, το πρώτο πράγμα που εξακριβωνόταν στη συνέλευση ήταν η ηλικία του νεαρού. Η φυσική ανάπτυξή του και οι καταθέσεις των μαρτύρων ήταν τα στοιχεία που τεκμηριώναν ότι ο νέος όντως είχε φθάσει στο δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας του. Αν αποτύγχανε να πιστοποιήσει την ηλικία του, επέστρεφε στην «κατηγορία των παιδιών».

Αν επιτύγχανε να αποδείξει την καταλληλότητα της ηλικίας του, ο νεαρός εντασσόταν στο μητρώο. Στη συνέχεια ακολουθούσε το δεύτερο στάδιο της διαδικασίας, όπου εξετάζαν την καταγωγή του. Αν αποφαίνονταν πως η καταγωγή του δεν του έδινε την δυνατότητα να γίνει μέλος του δήμου, τότε ο νέος μπορούσε να προσφύγει στο δικαστήριο. Ωστόσο αν το δικαστήριο τον έκρινε ακατάλληλο όπως και συνέλευση, η ποινή ήταν ιδιαίτερος αυστηρή καθώς ο νεαρός τιμωρούνταν με τη μετατροπή του σε δούλο. Πρέπει να αναφερθεί ότι υπήρχε η διαδικασία της «δοκιμασίας⁷» κατά την οποία επανεξετάζονταν από την Βουλή οι πρόσφατα εγγεγραμμένοι σχετικά με την ηλικία τους. Παρόλη τη σχολαστικότητα που υποδηλώνεται ότι υφίστατο κατά τη σύνταξη των μητρώων των πολιτών, όπως είναι φυσιολογικό έχουν βρεθεί λάθη σε καταλόγους ορισμένων δήμων.

Από την στιγμή της απόκτησης της ιδιότητας και των δικαιωμάτων του Αθηναίου πολίτη, η αφαίρεση αυτών γινόταν μόνο στην περίπτωση που κάποιος καταδικαζόταν για ιδιαίτερος βαριά εγκλήματα. Το άτομο αυτό κρινόταν ακατάλληλο ως πολίτης και ανίκανο να υπερασπίζεται την πόλη των Αθηνών, αφού δεν σεβόταν το νομικό της σύστημα και διασάλεβε την ηρεμία της κοινότητας. Σε αυτή την περίπτωση, το άτομο χαρακτηριζόταν ως άτιμος. Η στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων, ο λεγόμενος πολιτικός θάνατος ήταν μια ιδιαίτερος βαριά και επονείδιστη ποινή που υποβίβαζε τους άνδρες σε θέση ανάλογη των γυναικών και των ανηλίκων.

⁷ MacDowell (2015), σελ. 110 -111

Η ατιμία μπορούσε να είναι ολική ή σχετική και συχνά συνδυαζόταν και με άλλες ποινές, όπως την εξορία και την μείωση της δικαιοπρακτικής ικανότητας του καταδικασμένου.⁸ Ερχόμενοι στο γυναικείο τμήμα του πληθυσμού της Αθήνας, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι αποτελείτο εξ ολοκλήρου από Αθηναίες «πολίτιδες». Στην πόλη, όπως είναι φυσικό, κατοικούν ξένες αλλά και δούλες. Μάλιστα, οι δούλες ήταν μια πολυπληθής κατηγορία γυναικών στην πόλη και πιθανότατα αριθμητικά να ήταν περισσότερες από τις Αθηναίες, όπως συνέβαινε και με τους άνδρες δούλους.

Στην πραγματικότητα ο όρος του πολίτη δεν χρησιμοποιείτο συχνά αναφερόμενος σε γυναίκα και όταν χρησιμοποιείται στηρίζεται στους δεσμούς συγγένειας των γυναικών με Αθηναίους άνδρες πολίτες. Σε γενικές γραμμές Αθηναία εθεωρείτο η κόρη ή σύζυγος Αθηναίου πολίτη. Βέβαια, δεν υπήρχαν πλήρεις κατάλογοι των γυναικών και των παιδιών που είχαν την ιδιότητα του πολίτη⁹ και οι γυναίκες δεν αναγράφονταν στα μητρώα του δήμου κατά την ενηλικίωσή του. Σημειωτέον πως ο χαρακτηρισμός των γυναικών ως πολίτες συναντάται μόνο στα τέλη του τετάρτου αιώνα στον Αριστοτέλη, στον Δημοσθένη και στην Νέα Κωμωδία. Μπορούμε να δικαιολογήσουμε τη μη απόδοση αυτού του όρου για τον προσδιορισμό μιας γυναίκας, αν λάβουμε υπόψη μας ότι αυτές δεν συμμετείχαν στις συνελεύσεις και στα δικαστήρια, δεν είχαν δικαίωμα ψήφου και δεν ασχολιόντουσαν ενεργά με την πολιτική του τόπου τους. Όπως είναι αντιληπτό όλα αυτά τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις ήταν αλληλένδετα με την ιδιότητα του πολίτη. Ωστόσο, αναλογικά ως προς την ατιμία των ανδρών που συνεπάγεται με στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων, οι γυναίκες χαρακτηρίζονται ως αστές (Ατθίδες). Αξίζει να σημειώσουμε την ύπαρξη μυθολογικού υπόβαθρου αναφορικά με τον χαρακτηρισμό ατθίδες που αποδιδόταν στις γυναίκες της Αθήνας.¹⁰

⁸ Biscardi (2005), σελ. 147- 148

⁹ MacDowell (2015), σελ. 110

¹⁰ Βλ. Δημάκη (1986), σελ. 65 «Σύμφωνα με την παράδοση, στα χρόνια που ήταν βασιλιάς ο Κέκροπας, ξεφύτρωσε μέσα απ' την ξερή γη ένα κλαδί ελιάς και κοντά του ανάβλυσε νερό. Μη μπορώντας ο Κέκροπας να ερμηνεύσει τα συμβάντα, αποτάθηκε στο μαντείο των Δελφών. Το μαντείο του απάντησε πως δύο θεοί, η Αθηνά που συμβολιζόταν με την ελιά και ο Ποσειδώνας με την πηγή νερού, μάχονταν για την πόλη του. Οι κάτοικοί της θα έπρεπε λοιπόν να αποφασίσουν κάτω από ποιόν από τους δύο αυτούς θεούς την προστασία θα έμπαιναν. Ο Κέκροπας κάλεσε όλους τους κατοίκους, άντρες και γυναίκες, να ψηφίσουν. Είναι σημειωτέον, ότι τότε οι γυναίκες παρουσιάζονται να συμμετείχαν στη λήψη των αποφάσεων. Οι άντρες λοιπόν ψήφισαν τον Ποσειδώνα και οι γυναίκες, ως περισσότερες, ψήφισαν την Αθηνά, με αποτέλεσμα την πόλη να την κερδίσει η Αθηνά. Μαινόμενος, από το γεγονός αυτό, ο Ποσειδώνας, κατέκλυσε με νερά την Αττική. Οι άντρες της Αττικής, προκειμένου να εξευμενίσουν την οργή του, αποφάσισαν να επιβάλουν διάφορες ποινές στις γυναίκες τους. Μεταξύ άλλων, τους αφαίρεσαν το δικαίωμα να ονομάζονται στο εξής Αθηναίες, προς τιμή της θεάς, αλλά μόνο Ατθίδες».

Ο Biscardi υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός «αθηναία» ή «πολίτις» σε μία γυναίκα, αλλά μόνο «αστή» ή «αττική», αναλογικά με τους ανηλίκους που δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως «αστοί» ή «πολίτες» πριν την ενηλικίωσή τους και την εγγραφή τους στους καταλόγους των εφήβων που τηρούσαν οι δήμοι¹¹. Επομένως, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι δεν θεωρούνται πολίτες οι γυναίκες, τα παιδιά και οι άντρες που αποδείχθηκαν ανάξιοι να μετέχουν στην πόλη και στα κοινά.

Αξίζει να σημειώσουμε την ύπαρξη μυθολογικού υπόβαθρου αναφορικά με τον χαρακτηρισμό αττίδες που αποδιδόταν στις γυναίκες της Αθήνας.¹²

Στην πραγματικότητα, η δράση των γυναικών ήταν πολύ περιορισμένη και δεν τους απαγορευόταν μόνο η συμμετοχή στα δικαστήρια και στις συνελεύσεις, αλλά αποκλείονταν από το σύνολο των εκδηλώσεων της πόλης με εξαίρεση ορισμένες θρησκευτικές τελετές.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο νομικό σύστημα της αρχαίας Αθήνας η Αθηναία γυναίκα είχε τη θέση της «ανήλικης», αφού σε όλη τη ζωή της χρειαζόταν την εποπτεία ενός κηδεμόνα, του *κύριου*. Η γυναίκα δεν θεωρείτο ικανή να πάρει μόνη της αποφάσεις για την προσωπική της ζωή και να προασπιστεί τα συμφέροντά της.

Ο *κύριος*¹³ ήταν υπεύθυνος για την κάλυψη βιοτικών αναγκών και την ανατροφή ενός κοριτσιού, φρόντιζε για την εξασφάλιση της ευημερίας της. Παράλληλα, την εκπροσωπούσε σε κάθε νομική περίπτωση, δρούσε προασπίζοντας τα συμφέροντά της και φρόντιζε για το γάμο της. Ο *κύριος* μια γυναίκας ήταν ο πατέρας της. Αν ο πατέρας της πέθαινε πριν να παντρευτεί, τότε την κηδεμονία της αναλάμβανε ο ομοπάτριος αδερφός της ή παππούς της από τη μεριά του πατέρα της.

Από τη στιγμή που παντρευόταν, ο σύζυγός της γινόταν ο «κύριος» της. Αν χήρευε ή χώριζε τότε η κηδεμονία της μετέβαινε πάλι στον πατέρα της και εκείνος μεριμνούσε για την εξασφάλιση του επομένου γάμου της. Εάν μία γυναίκα χήρευε όντας έγκυος, τότε παρέμενε κάτω από την κηδεμονία του κληρονόμου του συζύγου της μέχρι να γεννηθεί το παιδί. Αν

¹¹ Biscardi (2005), σελ. 138 -139

¹² Δημάκης (1986), σελ. 65

¹³ Just, R. (1991), *Women in Athenian Law and Life*, 26

χήρευε και είχε αποκτήσει κάποιο γιο με τον αποθανόντα σύζυγο της, αλλά το παιδί ήταν ανήλικο, τότε μπορούσε να επιλέξει να παραμείνει στον οίκο του συζύγου της κάτω από την κηδεμονία του καθορισμένου κηδεμόνα του γιού της μέχρι την ενηλικίωσή του. Τέλος, στην περίπτωση που τη στιγμή της χηρείας της είχε ενήλικο γιο, τότε μπορούσε να τεθεί κάτω από την κηδεμονία αυτού.¹⁴ Γίνεται αντιληπτό πως μια Αθηναία γυναίκα έπρεπε να βρίσκεται μονίμως κάτω από την εποπτεία ενός άνδρα, του *κυρίου* της. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως ακόμα και αν μια γυναίκα είχε ένα καθορισμένο κύριο, αλλά αυτός επρόκειτο να λείπει για μεγάλο χρονικό διάστημα από την πόλη τότε του δινόταν η δυνατότητα να ορίσει κάποιο άλλο άρρενα ως «κύριο» της για το διάστημα της απουσίας του¹⁵.

Συλλογιζόμενοι την περιγράφουσα κατάσταση κρίνεται σκόπιμο να προβούμε σε δύο παρατηρήσεις. Αρχικά, ο αθηναϊκός νόμος ήταν αυτός που καθιστούσε τη γυναίκα ανίκανη να προασπιστεί τα δικαιώματά της και να επωμιστεί νομικά τα καθήκοντα που ταιριάζουν σε μία αυτόνομη και ενήλικη προσωπικότητα. Παράλληλα, η δράση της Αθηναίας γυναίκας περιοριζόταν στα όρια της οικογένειας ή του οίκου κάτω από την κηδεμονία του καθορισμένου υπεύθυνου του οίκου.

Στο σημείο αυτό κρίνεται αναγκαίο να επισημανθεί ότι ο ρόλος του «κυρίου» δεν περιελάμβανε απλά την εποπτεία των γυναικών. Ο όρος *κύριος* αποδιδόταν στην «κεφαλή του οίκου». Ο «οίκος» αντιπροσώπευε μια σύνθετη έννοια και αποτελούσε συστατικό στοιχείο της αθηναϊκής πόλης – κράτους, γι' αυτό ο νόμος δεχόταν ότι η αθηναϊκή κοινωνία αποτελούνταν όχι απλά από άτομα αλλά από «οίκους». Ο Οίκος περιελάμβανε τα μέλη μιας οικογένειας που ζούσαν μέσα σε ένα σπίτι καθώς και την οικογενειακή περιουσία, στην οποία περιλαμβάνονταν και οι δούλοι. Ουσιαστικά ο «κύριος του οίκου» αναλάμβανε τη διαχείριση και τη συντήρηση της οικογενειακής περιουσίας και την εποπτεία όλων των μελών του οίκου, τα οποία λιγότερο ή περισσότερο στηρίζονταν σε αυτόν για τη συντήρησή τους. Παράλληλα, ο οίκος είχε εστιακές και θρησκευτικές τελετές, στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν και οι τελετές για τα αποθανόντα μέλη του οίκου. Ωστόσο, οι υπηρέτες, οι παλλακίδες και τα νόθα παιδιά, αν και μπορούσαν να ζουν στο σπίτι με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας και να συμμετέχουν στις θρησκευτικές του τελετές, δεν θεωρούνταν μέλη του οίκου, καθώς αυτός περιλάμβανε τους θεωρούμενους γνήσιους

¹⁴ Harrison A.R.W. (1968), *The Law of Athens*, Vol. I, *The Family and Property*, σελ.109 - 111

¹⁵ MacDowell (2015), σελ. 134

συγγενείς του άνδρα που ήταν κύριος του¹⁶. Εκτός από τη γυναίκα και τα παιδιά του μπορεί να περιελάμβανε και τις ανύπαντρες αδερφές του, την χήρα μητέρα του και άλλους υπεξούσιους. Συνεπώς, το χρέος ενός Αθηναίου που αναγνωριζόταν ως «κύριος ενός οίκου» ήταν ιδιαίτερος σημαντικό, αφού όφειλε να εξασφαλίσει τη διατήρηση της ευημερίας του οίκου και με σεβασμό προς τους προγόνους αυτού να διασφαλίσει τη συνέχειά του.

Από την οπτική ενός Αθηναίου ο «κύριος» μιας γυναίκας ήταν περισσότερο αυτός που εκτελούσε το χρέος του προστάτη της και όχι του αφέντη της, όπως εσφαλμένα κάποιος θα μπορούσε να αποδώσει τον όρο «κύριος». Ήταν το πρόσωπο που ως ένα σημείο οριζόταν νομικά να φροντίσει για την ευημερία μιας γυναίκας που άνηκε στον «οίκο» του¹⁷.

Οποιαδήποτε αλλαγή στην ισχύουσα κατάσταση μιας γυναίκας ως αποτέλεσμα γάμου, διαζυγίου ή χηρείας συνεπαγόταν αλλαγή του ατόμου που είχε τη ιδιότητα του κυρίου της. Συνεπώς, όχι μόνο ο κοινωνικός της ρόλος, αλλά και η νομική της ιδιότητα ήταν συνδεδεμένη με την οικογένεια. Ήταν πάντα μέλος ενός «οίκου» και βρισκόταν συνεχώς κάτω από την προστασία του άνδρα που ήταν επικεφαλής του «οίκου».

Ο συνήθης τρόπος αναφοράς μιας γυναίκας σε δημόσιο χώρο, τεκμηριώνει την άποψη ότι η νομική και κοινωνική της ταυτότητα βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τους οικογενειακούς δεσμούς που είχε με τους άνδρες ενός οίκου¹⁸. Ενδεικτικά, παραθέτουμε δύο αποσπάσματα από δικανικούς λόγους του Ισαίου:

«¹⁹Ότι, λοιπόν, έφτιαξε διαθήκη και υιοθέτησε γιο με σωστή κρίση και όπως αυτός ήθελε, σας έχει καταδειχθεί, ώστε έχει φανεί σύμφωνα με τούτο ότι ο Ανδροκλής κατέθεσε ψευδή στοιχεία· επειδή, όμως, κατέθεσε επιπλέον ότι ο αντίδικός μου είναι γνήσιος γιος του Ευκτήμονα, θα σας αποδείξω ότι τούτο είναι ψέμα. Άνδρες, τους πραγματικούς γιους του Ευκτήμονα, του πατέρα του Φιλοκτήμονα, τον Φιλοκτήμονα, τον Εργαμένη και τον Ηγήμονα και τις δύο του κόρες και τη μητέρα τους, την κόρη του Μειξιάδη από την Κηφισιά,

¹⁶ ό.π. 134 -135

¹⁷ Harrison (1968), 111-112 και Lacey, W.K. (1968)The Family in Classical Greece, 107

¹⁸ Just, R. (1991), 28

¹⁹ Όλες οι μεταφράσεις από τα αποσπάσματα λόγων του Ισαίου έχουν ληφθεί από τα «Άπαντα» του Ισαίου, 1997, εκδ. Κάκτος

που παντρεύτηκε ο Ευκτήμων, όλοι οι συγγενείς τους γνωρίζουν και τα μέλη της φρατρίας και οι περισσότεροι από τους δημότες και σας το μαρτυρούν²⁰».

« Ο Παππούς μου, ο Αρχέδαμος από το Οίο, που είχε παντρευτεί τη μητέρα του Απολλοδώρου και γιαγιά δική μου²¹».

«Όταν επρόκειτο να εκστρατεύσει στην Κόρινθο, έκανε διαθήκη, για την περίπτωση που πάθαινε κάτι, και την παρέδωσε στην κόρη του Αρχίδαμου, μητέρα μου και δική του αδελφή, παντρεύοντας τη με τον Λακρατεΐδη που τώρα είναι ιεροφάντης²²».

Παρατηρούμε ότι ο ομιλών σε κάθε περίπτωση προσδιορίζει τους άνδρες με τα ονόματά τους, ενώ τις γυναίκες με το βαθμό συγγένειας σε ένα άνδρα, δηλαδή ως κόρη, μητέρα ή αδερφή του εκάστοτε άνδρα.

Σε καμία περίπτωση δεν ήταν ούτε νομικός αλλά ούτε ηθικός μεμπτή η δημόσια αναφορά του ονόματος μιας γυναίκας. Ο συγκεκριμένος τρόπος αναφοράς και προσδιορισμού Αθηναίων γυναικών τόσο στην καθημερινότητα όσο και σε δικαστικές υποθέσεις δεν αποσκοπούσε στη μείωση της σημασίας αυτών των γυναικών. Στην πραγματικότητα, υπήρξαν πολλές αξιόλογες μητέρες, γυναίκες, κόρες και αδερφές Αθηναίων πολιτών. Επιπροσθέτως, σε αρκετές δικαστικές υποθέσεις που εντοπίζεται ο συγκεκριμένος προσδιορισμός, η αναφερόμενη γυναίκα δεν κατέχει δευτερεύοντα και ασήμαντο ρόλο στην εξέλιξη της ιστορίας, αλλά κομβικό.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου είδους δικαστικού αγώνα, αποτελεί το δεύτερο στη σειρά απόσπασμα του Ισαίου που παρατέθηκε παραπάνω και προέρχεται από το λόγο: « *Περὶ τοῦ Απολλοδώρου κλήρου* ». Η κόρη λοιπόν του Αρχέδαμου, που είναι η μητέρα του ομιλούντος και αδερφή του αποθανόντος Απολλοδώρου χρήζεται από τον αδερφός της ως κληρονόμος του. Ωστόσο, το πραγματικό όνομα αυτής της γυναίκας δεν αναφέρεται, παρόλο το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει στην εξέλιξη της ιστορίας.

Η πιο απλή εξήγηση αυτής της κατάστασης είναι ο προσδιορισμός μιας γυναίκας με βάση τους δεσμούς συγγένειάς της με άνδρες ήταν πιο αποτελεσματικός για να ορίσει την

²⁰ Ισαίος, *Περὶ τοῦ Φιλοκτήμονος κλήρου*, παρ. 10

²¹ Ισαίος, *Περὶ τοῦ Απολλοδώρου κλήρου*, παρ. 7

²² Ισαίος, *Περὶ τοῦ Απολλοδώρου κλήρου*, παρ. 9

ταυτότητά της εκείνη την εποχή. Ωστόσο, είναι αξιοπαρατήρητο πως ο συγκεκριμένος τρόπος αναφοράς ήταν αντιπροσωπευτικός κυρίως για την κατηγορία των Αθηναίων γυναικών, αφού οι εταίρες, οι παλλακίδες, οι πόρνες, οι ξένες προσδιορίζονταν αρκετά συχνά με τα κανονικά τους ονόματα. Οι κατηγορίες των γυναικών αυτών δεν είχαν αναγνωρίσιμους δεσμούς συγγένειας με τους αθηναϊκούς «οίκους» και επομένως δεν μπορούσαν να προσδιοριστούν σε συνάρτηση με αυτούς. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι μία γυναίκα – μέτοικος ήταν δυνατό να μην έχει καθόλου άρρενες συγγενείς στην Αθήνα και να είναι έτσι «κύριος του εαυτού της». Παρόλα αυτά όντας μέτοικος, θα είχε ανάγκη από έναν «προστάτη» όπου σύμφωνα με το νόμο θα την αντιπροσώπευε στις νομικές τις υποθέσεις²³. Ωστόσο, ο νόμος αυτός αναφορικά με τον προστάτη ενός μετοίκου ίσχυε και για τους άνδρες.

Όπως προαναφέρθηκε μία γυναίκα νομικά είχε τη θέση της «ανήλικης» και ως ανήλικη δεν μπορούσε να διαχειριστεί κανενός είδους περιουσιακό στοιχείο, ακόμα και αν αυτό το είχε λάβει ως κληρονομιά ή προίκα. Όμως, στην πραγματικότητα ο αθηναϊκός νόμος περιόριζε ακόμη περισσότερο τις οικονομικές συναλλαγές και δυνατότητες μιας γυναίκας. Αυτός ακριβώς ο οικονομικός περιορισμός διαφαίνεται ξεκάθαρα μέσα από το παρακάτω νόμο, που χρησιμοποιείται από τον Ισαίο στη δέκατη παράγραφο του λόγου του «Πρὸς Ξεναίνετον περὶ τοῦ Ἀριστάρχου κλήρου»:

« Το παιδί, άλλωστε, δεν μπορεί να κάνει διαθήκη, αφού ο νόμος απαγορεύει ρητά στο παιδί και στη γυναίκα να κάνουν σύμβαση με αντικείμενο μεγαλύτερο από έναν μέδιμνο κριθαριού. Έχει εξ άλλου κατατεθεί ο (πρώτος) Αρίσταρχος πέθανε πριν από τον γιο του, τον Δημοχάρη, και ότι ο τελευταίος πέθανε μετά από τον πατέρα του, όντας ακόμα στην παιδική ηλικία. Συνεπώς, έστω κι αν είχαν κάνει διαθήκη, ο (δεύτερος) Αρίσταρχος δεν είχε δικαίωμα να κληρονομήσει την περιουσία βάσει αυτής της διαθήκης. Διάβασε, λοιπόν και τους νόμους, σύμφωνα με τους οποίους κανείς από τους δύο δεν είχε δικαίωμα να κάνει διαθήκη».

Ο νόμος λοιπόν τοποθετώντας στην ίδια κατηγορία έναν ανήλικο και μια ενήλικη γυναίκα, απαγορεύει τη σύναψη οποιασδήποτε συμφωνίας που να ξεπερνάει την αξία ενός μεδίμνου με κριθάρι. Φυσικά, το πραγματικό αντίτιμο συναλλαγής που αντιπροσωπεύει ένα μέδιμνο

²³ MacDowell, (2015), σελ. 134

με κριθάρι, δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Σημειωτέον η αξία του μεδίκνου δεν θα πρέπει να ήταν αμελητέα. Πάντως αυτό που μπορούμε να πούμε είναι ότι ο νόμος επέτρεπε σε μία γυναίκα μία σχετική οικονομική ελευθερία ώστε να μην χρειάζεται την έγκριση ενός άντρα για κάθε μικρού είδους συναλλαγή που προέβαινε στην καθημερινότητά της. Ωστόσο, μία γυναίκα δεν μπορούσε να προβεί σε μεγάλου είδους συναλλαγές που αφορούσαν την προίκα ή την περιουσία που είχε κληρονομήσει. Έτσι, λοιπόν αυτού του είδους οι συναλλαγές και η διαχείριση των παρουσιών μιας γυναίκας ενέπιπταν στην αρμοδιότητα του «κυρίου» της, ο οποίος δρώντας για λογαριασμό της όφειλε να προασπιστεί τα οικονομικά της συμφέροντα σύμφωνα με την κρίση του.

Γι' αυτό λοιπόν κατά τη διάρκεια ενός δικαστικού αγώνα, μπορεί ο «κύριος» μιας γυναίκας εκμεταλλευόμενος τα δικαιώματά του να διεκδικήσει ένα μέρος από την ακίνητη περιουσία της γυναίκας που βρίσκεται κάτω από την κηδεμονία του για προσωπική χρήση. Επιπροσθέτως, μπορεί να αμφισβητήσει τα δικαιώματα ιδιοκτησίας μια άλλης γυναίκας ή ακόμα και τα δικαιώματα της κηδεμονίας που έχει ένας άλλος «κύριος» πάνω σε μία γυναίκα. Μια γυναίκα, λοιπόν που βρισκόταν εμπλεκόμενη σε μια από αυτού του είδους τις δικαστικές διαμάχες, ήταν ανίκανη νομικά να υπερασπιστεί τα συμφέροντά της έτσι εναπόθετε τις ελπίδες της στην καλή διάθεση και τις ικανότητες του «κυρίου» της.

Ωστόσο μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική βεβαιότητα ότι για οποιαδήποτε κατηγορία βρισκόταν υπόλογη μία γυναίκα και η κατηγορούσα αρχή ήταν ένα άτομο εκτός οικογένειας, ο «κύριος» της καταλάμβανε μεγάλη προσπάθεια για να επιτύχει την αθώωση της υπερασπιζόμενος την τιμή εκείνης και του ονόματος της οικογενείας της. Επιπρόσθετα, στις περισσότερες δικαστικές διαμάχες κληρονομικού δικαίου ο «κύριος» μιας γυναίκας έχει κάθε λόγο να προασπιστεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα συμφέροντα της προστατευόμενης που σε τελική ανάλυση ήταν και δικά του.

Εκεί που το ζήτημα γίνεται πιο περίπλοκο και εγείρονται ερωτήματα αναφορικά με το πόσο ευάλωτη ήταν μια γυναίκα που το νομικό σύστημα την καθιστούσε μονίμως εξαρτημένη σε έναν άνδρα, είναι σε δίκες κληρονομικού χαρακτήρα όπου ενάγων και εναγόμενος ανήκουν στην ίδια οικογένεια. Θέλοντας να καταδείξουμε εναργέστερα αυτή τη περιγραφόμενη

κατάσταση, θα αναφερθούμε στο λόγο του Ισαίου «Περὶ τοῦ Πύρρου κλήρου²⁴» και ενδεικτικά παραθέτουμε το παρακάτω απόσπασμα:

«Ὅταν πέθανε ο αδερφός μου πέρυσι, η Φίλη παραβλέποντας τον τελευταίο κληρονόμο ήρθε λέγοντας ότι είναι γνήσια κόρη του θείου μου, και ο Ξενοκλής από τον Κόπρο ο κύριός της, απαίτησε να λάβει την περιουσία του Πύρρου, ο οποίος είχε πεθάνει είκοσι και πλέον χρόνια, καθορίζοντας την αξία της περιουσίας στα τρία τάλαντα.

Ὅταν πρόβαλε διεκδικήσεις η μητέρα μας, η αδερφή του Πύρρου, ο αντιπρόσωπος της γυναίκας που διεκδίκησε την κληρονομιά τόλμησε να υποβάλλει διαμαρτυρία ότι ο κλήρος του αδερφού δεν πρέπει να δοθεί στη μητέρα μας, εφόσον υπάρχει γνήσια κόρη του Πύρρου, στον οποίο από την αρχή άνηκε η περιουσία. Εμείς, αφού καταγγείλαμε και φέραμε σε σας αυτόν που τόλμησε να διατυπώσει τη διαμαρτυρία σχετικά με αυτά, πήραμε από εσάς τη δικαστική απόφαση εναντίον του για ψευδομαρτυρία».

Σε αυτή την υπόθεση κληρονομικού δικαίου τα συμφέροντα μιας γυναίκας έρχονται αντιμέτωπα με εκείνα μιας άλλης και ένας . Ο Πύρρος, επειδή δεν είχε γνήσια παιδιά, υιοθέτησε τον Ένδιο, που ήταν γιος της αδερφής του και τον όρισε στη διαθήκη του ως γενικό κληρονόμο της περιουσίας του. Αφού πέθανε ο Πύρρος ο Ένδιος διαχειρίστηκε αυτή την περιουσία για είκοσι χρόνια μέχρι τη στιγμή του θανάτου του. Πεθαίνοντας χωρίς απογόνους, δεν του επέτρεπε ο νόμος, επειδή ήταν υιοθετημένος να διαθέσει αυτή την περιουσία σε κάποιον. Η περιουσία έπρεπε να περιέλθει στους νόμιμους κληρονόμους του Πύρρου.

Ο ομιλητής είναι αδερφός του Ένδιου και επιχειρηματολογεί υπέρ της διεκδίκησης της περιουσίας από τη μητέρα του, αδελφής του Πύρρου και, κατά συνέπεια, εγγύτερη συγγενή. Δύο ημέρες μετά το θάνατο του Πύρρου, εμφανίστηκε ο Ξενοκλής, σύζυγος και κατ' επέκταση «κύριος» της Φίλης, ως διεκδικητής αυτής της περιουσίας για λογαριασμό της γυναίκας του, που, όπως κατέθεσε, ήταν γνήσια κόρη του Πύρρου και της αδερφής του Νικόδημου, οι οποίοι είχαν παντρευτεί νόμιμα. Ο Ξενοκλής κατηγορήθηκε για ψευδομαρτυρία και κατ' επέκταση ο ισχυρισμός ότι είναι γνήσιο τέκνο του Πύρρου τέθηκε προς αμφισβήτηση. Παράλληλα και ο Νικόδημος κατηγορήθηκε για ψευδομαρτυρία από τον ομιλητή καθώς είχε υποστηρίξει τον Ξενοκλή, παρουσιάζοντας στο δικαστήριο μάρτυρες του

²⁴ Ισαίος, *Περὶ τοῦ Πύρρου κλήρου*, παρ. 2-4

γάμου της αδελφής του με τον Πύρρο. Ουσιαστικά, το μεγαλύτερο μέρος του λόγου καταλαμβάνει η προσπάθεια να καταδειχτεί το ψεύδος των λεγομένων του Νικόδημου.

Όπως γίνεται αντιληπτό εάν ο Νικόδημος καταδικαζόταν για ψευδομαρτυρία, θα αποδεικνυόταν ότι η Φύλη δεν ήταν γνήσιο παιδί του Πύρρου και αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα η περιουσία του Πύρρου να περιέλθει στην αδελφή του, αφού θα χρηζόταν ως η μόνιμη νόμιμη κληρονόμος. Ο ομιλών βασιζόμενος στη ρητορική του δεινότητα προσπαθεί να πείσει το δικαστήριο μέσα από πιθανολογήσεις (εικότα) και από μία σειρά καίριων ρητορικών ερωτήσεων για το ότι είναι αβάσιμοι οι ισχυρισμοί του Ξενοκλή και ψευδείς οι καταθέσεις του Νικόδημου. Από την άλλη μεριά ο Ξενοκλής στο λόγο του λογικά θα κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε να καταδείξει τη γυναίκα του ως νόμιμη κληρονόμο του Πύρρου.

Τα κληρονομικά δικαιώματα δύο γυναικών που πιθανότατα ανήκουν στην ίδια οικογένεια τίθενται υπό αμφισβήτηση. Όμως καμία από τις δύο γυναίκες δεν έχει τη νομική δυνατότητα να προασπιστεί τα δικαιώματά της. Έτσι εναποθέτουν την πίστη τους στις ικανότητες των «κυρίων» τους παραμένοντας οι ίδιες στο παρασκήνιο.

Όπως προαναφέρθηκε, το αττικό δίκαιο εναπόθετε την ευημερία και κατ' επέκταση την περιουσία μιας γυναίκας στα χέρια του κυρίου της καθιστώντας την εξαρτημένη απ' αυτόν, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι νομικό σύστημα δεν πρόβλεπε κανενός είδους έλεγχο ή τιμωρία για τους «κυρίους που εκμεταλλευόταν τους προστατευόμενους τους.

Γι' αυτό το λόγο ανάμεσα στα καθήκοντα του επώνυμου άρχοντα ήταν και η γενική εποπτεία των ορφανών, των γυναικών κληρονόμων και των χηρών που όντας έγκυες ισχυρίζονταν ότι το παιδί που κυοφορούσαν ήταν του αποθανόντος συζύγου τους. Επιπροσθέτως, είχε τη δυνατότητα να επιβάλλει πρόστιμο μέχρι ένα συγκεκριμένο όριο σε όποιον έκρινε ότι αδικούσε αυτές τις κατηγορίες ανθρώπων με σκοπό να επαναφέρει τους παραβάτες στην τάξη. Εάν ο επώνυμος άρχων πίστευε ότι η αξιόμηπη στάση του παραβάτη έπρεπε να τιμωρηθεί με μεγαλύτερο πρόστιμο απ' όσο εκείνος είχε τη δυνατότητα να επιβάλει, τότε παρέπεμπε την υπόθεση στο δικαστήριο²⁵.

²⁵ Harrison A.R.W.(1971), *The Law of Athens Vol.II*, 74-78

Επομένως, εάν ένας «κύριος» αποτύγχανε να προσφέρει την απαιτούμενη διαβίωση και φροντίδα στο άτομο που βρισκόταν υπό την κηδεμονία του, ο επώνυμος άρχων μπορούσε να επέμβει και να απαιτήσει την πρέπουσα συμπεριφορά που αρμόζει σε έναν *κύριο*. Επιπλέον, υπήρχε και η διαδικασία της «εισαγγελίας», η οποία μπορούσε να λάβει χώρα εναντίον οποιουδήποτε προσώπου. Επομένως, και ένας *κύριος* που αδίκησε ένα ορφανό ή μια γυναίκα κληρονόμο, θα ήταν εφικτό να βρεθεί αντιμέτωπος με τη διαδικασία της «εισαγγελίας»²⁶.

Η διαδικασία αυτή ήταν διαθέσιμη σε κάθε Αθηναίο πολίτη, αλλά σε αντίθεση με τη *γραφή* δεν συνεπαγόταν κανένα πρόστιμο ή τιμωρία για τον κατηγορο. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι αν και η διαδικασία που λάμβανε χώρα σε περίπτωση κακομεταχείρισης ενός ορφανού (κάκωσις) και πιθανότατα μιας γυναίκας κληρονόμου μπορεί να χαρακτηριστεί ως *εισαγγελία* αλλά δεν πρέπει να συγχέεται με την πολιτική νομική διαδικασία της *εισαγγελίας* που διεκπεραιώνεται στην περίπτωση των βαρύτατων εγκλημάτων εναντίον του συνόλου της πόλης.

Είναι γνωστό τουλάχιστον ότι στην περίπτωση της κακομεταχείρισης ενός ορφανού αν και θεωρείτο ένα έγκλημα που μπορεί να υποβληθεί δημόσια καταγγελία πιθανολογείτο ότι πριν τον τέταρτο αιώνα ότι η *εισαγγελία* συνίστατο απλώς τη γνωστοποίηση του αδικήματος στον *άρχοντα*, ώστε εκείνος να λάβει περαιτέρω δράση. Μετά τον τέταρτο αιώνα συγκαλούνταν κανονική δίκη, στην οποία ο μηνυτής ήταν ο κατηγορος, όπως ακριβώς συνέβαινε σε μια συνηθισμένη *γραφή*. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις η διαδικασία αναφερόταν, χωρίς αυστηρή ακρίβεια, ως *γραφή*²⁷. Ωστόσο αν υφίστατο η προαναφερθείσα διαφορά μεταξύ *γραφής* και *εισαγγελίας*, ο μηνυτής σε καμία περίπτωση δεν εξαναγκαζόταν να πληρώσει πρόστιμο.

Το γεγονός ότι η διαδικασία της *εισαγγελίας* χρησιμοποιείτο και στις περιπτώσεις που βλάπτονταν ορφανά και γυναίκες κληρονόμοι και ότι είχε ρυθμιστεί για τέτοια αδικήματα να υπάρχει η δυνατότητα της δημόσιας καταγγελίας χωρίς ο μηνυτής να διατρέχει κανένα κίνδυνο, αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο της μεγάλης σημασίας που απέδιδε ο νόμος στην προστασία αυτών των κατηγοριών πολιτών και στην τιμωρία των παραβατών.

²⁶ Βλ. Δημόπουλος Π.(2000), Η εισαγγελία, 39-59 και MacDowell, (2015), σελ. 281-284

²⁷ MacDowell (2015), σελ. 149

Ωστόσο, παρατηρούμε πως υφίσταται μία νομική διαφοροποίηση ανάμεσα στις Αθηναίες γυναίκες, αφού μόνο η νομική διαδικασία της εισαγγελίας μπορεί να λάβει χώρα μονάχα όταν θίγονται τα συμφέροντα μιας γυναίκας κληρονόμου ή μιας εγκύου γυναίκας, της οποίας ο σύζυγος και πατέρας του παιδιού έχει αποβιώσει, από τον κύριο της. Γεννάται εύλογα το ερώτημα για ποιο λόγο ο νόμος ξεχωρίζει και προνοεί ιδιαίτερος για αυτές τις κατηγορίες γυναικών. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα μπορεί στη δομή της Αθηναϊκής κοινωνίας και στη σημασία που δινόταν στη διατήρηση και στη συνέχιση των οίκων.

Μια εγκυμονούσα γυναίκα στο παιδί του αποθανόντος συζύγου της ήταν πολύ πιθανό να γεννήσει αγόρι, το οποίο όταν ενηλικιώνόταν θα κληρονομούσε την περιουσία του πατέρα του και την διεύθυνση του οίκου. Αυτό το παιδί θα ήταν κομβικής σημασίας για τη συνέχεια του οίκου ιδιαίτερος αν δεν υπήρχε κανένας άλλος αρένας συνεχιστής αυτού. Το ίδιο ισχύει και για τις γυναίκες κληρονόμους, τις *επικλήρους*. Αν και σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν να αναλάβουν τη διαχείριση του οίκου, συνέβαλαν στη συνέχισή του, αφού θα μπορούσαν να γεννήσουν ένα αγόρι, το οποίο θα κληρονομούσε την περιουσία που λόγω έλλειψης αρρένων μετέβη στη μητέρα του – επίκληρο και θα γινόταν αυτό το παιδί ο πραγματικός και δικαιωματικός κληρονόμος του παππού του από τη μεριά της μητέρας του. Ο Αθηναϊκός νόμος λοιπόν ήταν σχεδιασμένος να προστατεύει και να εξασφαλίζει τη μετάβαση της περιουσίας και των δικαιωμάτων επί του οίκου στον δικαιωματικά άρρενα απόγονο, γι' αυτό το λόγο μόνο οι δυο προαναφερθείσες κατηγορίες γυναικών εναποθέτονται κάτω από την εποπτεία του επώνυμου άρχοντα και για τα δικαιώματα αυτών μπορούσε να διεξαχθεί η διαδικασία της *εισαγγελίας*. Παρόλα αυτά δεν υφίσταται κανένας συγκεκριμένος λόγος που να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η πλειονότητα των Αθηναίων γυναικών κακομεταχειρίζονταν από τους *κυρίους* τους. Άλλωστε, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι τις περισσότερες φορές αναλάμβανε το καθήκον του κυρίου μιας γυναίκας ένας άνδρας που είχε στενούς συγγενικούς δεσμούς με αυτή ή ο σύζυγός της, τα πρόσωπα αυτά λογικώς σκεπτόμενοι θα επιδίωκαν την ευημερία της προστατευόμενης τους.

Εκτός από τη διαδικασία της *εισαγγελίας*, ένας κηδεμόνας ο οποίος δεν τελούσε σωστά το χρέος του μπορούσε να βρεθεί αντιμέτωπος με τη δικαιοσύνη και μέσω της νομικής διαδικασίας της *γραφής*. Πιο συγκεκριμένα δύο μορφές δίκης που μπορούσαν να τελεστούν

εναντίον ενός κηδεμόνα, *δίκη επιτροπής*²⁸ (δίκη κηδεμονίας) και *δίκη σίτου*²⁹. Η πρώτη μπορούσε να τελεστεί από έναν ορφανό που μετά την ενηλικίωση του δεν έλαβε το πραγματικό ποσό της περιουσίας του από τον κηδεμόνα του. Σε αυτή τη διαδικασία υπήρχε ο νομικός περιορισμός ότι δεν έπρεπε να έχουν παρέλθει πάνω από πέντε χρόνια από την ενηλικίωση του ενδιαφερομένου. Η δεύτερη αφορούσε τα τροφεία. Όμως και οι δύο αυτές διαδικασίες ανήκοντας στο νομικό είδος της *γραφής*.

Ακριβώς αυτός ο χαρακτήρας της νομικής διαδικασίας εγείρει έναν προβληματισμό. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της *δίκης επιτροπής*, αν το ορφανό ήταν άνδρας θα μπορούσε να διεκδικήσει την περιουσία του μετά την ενηλικίωσή του, τι συμβαίνει όμως στην περίπτωση μιας γυναίκας όπου σύμφωνα με το νομοθετικό πλαίσιο την καθλώνει σε όλη τη διάρκεια της ζωής της στη θέση της «ανήλικης»; Το ίδιο συμβαίνει και με τη *δίκη σίτου*. Ο Δημοσθένης, όταν ενηλικιώθηκε, μπόρεσε να μηνύσει τον κηδεμόνα της μητέρας του ότι δεν την στήριξε οικονομικώς ικανοποιητικά, παρόλο που είχε αναλάβει τη διαχείριση της προίκας της. Πώς όμως θα μπορούσε μία χήρα να μηνύσει τον κηδεμόνα της, όταν δεν είχε άρρενα τέκνο που θα αναλάμβανε την κηδεμονία της με την ενηλικίωσή του;

Γενικότερα θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι αυτό το καθεστώς κηδεμονίας, δεν άφηνε πλήρως απροστάτευτη μία γυναίκα απέναντι στην κακομεταχείριση του *κυρίου της*. Πιθανότατα να μπορούσε να αποταθεί για βοήθεια στον προγενέστερο *κύριο* της. Μια γυναίκα που υφίστατο κακομεταχείριση από τον σύζυγό της και κατ' επέκταση και *κύριο* της, θα μπορούσε να αποταθεί στον *κύριο του οίκου* που γεννήθηκε ή άνηκε πριν το γάμο. Το πρόσωπο αυτό είναι πιθανό να είναι ο πατέρας της ή ένα άτομο που τη συνδέει στενός οικογενειακός δεσμός, όποτε θα θέλησε να τη συνδράμει. Το άτομο αυτό θα μπορούσε να φροντίζει για το διαζύγιο της κοπέλας ή να απειλήσει το σύζυγο με χωρισμό και κατ' επέκταση με το θέμα της επιστροφής της προίκας. Κάτι ανάλογο είμαστε σε θέση να εικάσουμε ότι θα συνέβαινε και στην περίπτωση δολοφονίας μιας γυναίκας από τον *κύριο* της, ο πρώτος της *κύριος* πιθανότατα να επιζητούσε την τιμωρία του δράστη³⁰.

Στην πραγματικότητα αναλόγως τις περιστάσεις εγείρονται αρκετά ερωτήματα σχετικά με το πόσο απροστάτευτη ήταν μια γυναίκα εξαιτίας της εξαρτημένης νομικά θέσης που κατείχε

²⁸ Βλ. MacDowell (2015), 150 και Κάππαρης, Κ. (2008), *Κατά Νεαίρας*, 227 - 228

²⁹ Βλ. Just, R. (1991), 32

³⁰ Harrison (1968), 32

στην κοινωνία. Υπάρχουν περίπτωσης κακομεταχείρισης ή απάτης μιας γυναίκας που έφτασαν στο δικαστήριο, αλλά εξετάζοντας αυτές αντιλαμβάνεται κάποιος ότι πρόκειται για ακραίες περιπτώσεις που συνήθως αφορούσαν οικονομικά ζητήματα.

Γάμος

Ο γάμος και η μητρότητα αποτελούσαν την ολοκλήρωση του ρόλου μιας γυναίκας και αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής κάθε Αθηναίας. Ο θεσμός του γάμου είναι αυτός που εγκαθιδρύει μια κοινωνική θέση στην γυναίκα. Την ορίζει ως παντρεμένη γυναίκα του εκάστοτε Αθηναίου και μητέρα γνήσιων Αθηναίων πολιτών. Το γεγονός, ότι ο θάνατος ενός νεαρού κοριτσιού συχνά προξενούσε έντονο θρήνο, ιδιαίτερα λόγω της αδυναμίας του να εκπληρώσει τον μελλοντικό προορισμό του ως συζύγου, επικυρώνει αυτό τον ισχυρισμό³¹. Θεωρείτο ιδιαίτέρως λυπητερή η μοίρα μιας γυναίκας που δεν παντρευόταν ή δεν έκανε παιδιά σε όλο το πέρασ της ζωής της.

Σε μερικές αρχαίες πολιτείες επιβαλλόταν σε όποιον δεν παντρευόταν ή δεν έκανε παιδιά οικονομικές ή άλλες κυρώσεις. Ωστόσο, δεν υπάρχουν στοιχεία που να δηλώνουν ότι το νομικό σύστημα την Αθήνας επέβαλλε κυρώσεις σε τέτοιου είδους περιστάσεις. Αν και μερικά κείμενα αναφέρουν ή υπαινίσσονται ότι ένας άνδρας που παρέμενε άγαμος ήταν δυνατό να μηνυθεί με «γραφή»³². Παράλληλα, ο ρήτορας Δείναρχος μας παραδίδει ότι δεν επιτρεπόταν σε έναν άνδρα που δεν είχε γνήσια παιδιά να γίνει ρήτορας ή στρατηγός. Από ηθικής πλευράς, η αγαμία θεωρείτο επιλήψιμος και στον τάφο του άγαμου τοποθετούνταν ιδιαίτερο σήμα αγαμίας, που ήταν ένα άγαλμα λουτροφόρου³³. Πάντως, αυτό που μπορούμε να πούμε με σιγουριά είναι ότι αυτοί οι περιορισμοί είτε υπήρξαν είτε όχι, δεν υφίστατο στον τέταρτο αιώνα, όπου ένας άνδρας είχε το δικαίωμα να επιλέξει να μείνει άγαμος, κάτι βέβαια το οποίο δεν μπορούμε σε καμία περίπτωση να ισχυριστούμε και για τη γυναίκα την ίδια περίοδο.

Η παλαιότερη μορφή γάμου στον ελληνικό κόσμο είναι ο γάμος *δι' αρπαγής*, στον οποίο προβαλλόταν μόνο μία βούληση, εκείνη του άντρα απαγωγέα. Η μορφή αυτή του γάμου, ακόμη και αν δεχτούμε ότι υπήρξε και εφαρμόστηκε, δεδομένου ότι υπάρχουν αρκετά μυθολογικά παραδείγματα αρπαγής της μελλοννυμφης κοπέλας πρέπει να υποθέσουμε ότι εξαφανίστηκε αρκετά σύντομα, για να αντικατασταθεί κατά την ομηρική εποχή από το γάμο *δι' αγοράς*. Ο γάμος, λοιπόν, κατά την ομηρική εποχή συναπτόταν με τη συμφωνία μεταξύ του απαγωγέα και των οικείων («συγγενών») της απαχθείσας και την καταβολή εκ μέρους

³¹ Pomeroy S. (1975), *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*, σελ. 62.

³² Macdowell (2015), σελ. 127

³³ Λιακόπουλος (1999), σελ. 108.

του ενός ορισμένου τιμήματος (το τίμημα αυτό χαρακτηριζόταν δια του όρου Έεδνα) και χρησίμευε για το χαρακτηρισμό της προίκας. Κατά την κλασική εποχή κάθε γάμος συναπτόταν σύμφωνα με μία τυπική διαδικασία και χαρακτηριζόταν ως γάμος δι' εγγύης.

Φυσικά, ένας γάμος δεν αντιπροσώπευε την ένωση δύο ερωτευμένων ανθρώπων, ούτε ήταν προσωπική επιλογή κάθε Αθηναίας ο άντρας που θα παντρευόταν. Αποτελούσε ηθική και κοινωνική υποχρέωση του *κυρίου* κάθε Αθηναίου κοριτσιού να μεριμνήσει για το γάμο της. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι στην αρχαία ελληνική γλώσσα δεν υπήρχε ειδικός όρος για την απόδοση ενός θεσμού, στον οποίο στηριζόταν η αναπαραγωγική διαδικασία. Ο Αριστοτέλης³⁴ ήταν αυτός που παρατήρησε την ανυπαρξία μιας λέξης που να δηλώνει την ένωση (σύζευξις) ενός άνδρα και μιας γυναίκας. Η πράξη κατά την οποία ένα ζεύγος ενωνόταν νομικά ονομαζόταν *εγγύη*. Η μόνη εξαίρεση ήταν ότι, όταν ο πατέρας μιας κοπέλας είχε πεθάνει, η εγγύη μπορούσε να αντικατασταθεί με την *επιδικασία*. Ουσιαστικά, η ένωση ενός ζευγαριού ήταν μία συμφωνία μεταξύ δύο ανδρών, του άντρα που επιθυμούσε να παντρευτεί μια γυναίκα και του *κυρίου* της. Ο όρος «εγγύη» παράγεται από το ρήμα «εγγυάν» που αρχικά σήμαινε δίνω στα χέρια κάποιου κάτι. Η εγγύη λοιπόν ήταν η επίσημη παράδοση μιας γυναίκας από το κύριο της στο μέλλοντα σύζυγο της και συνίστατο απλά στην επίσημη αναφώνηση της παράδοσης με τα εξής λόγια: «Σου παραδίδω» (έγγύω) την κόρη μου, την αδερφή μου ή οποιαδήποτε κοπέλα βρισκόταν υπό την εποπτεία του. Δεν ήταν αναγκαίο από νομικής πλευράς η κοπέλα να παρευρίσκεται κατά τη διαδικασία αυτή, ούτε χρειαζόταν η συναίνεση της για να τελεστεί. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις είναι πιθανό η νύφη να αγνοούσε ότι επρόκειτο να παντρευτεί. Ο πραγματικός γάμος και η μετακόμιση της γυναίκας στο σπίτι του συζύγου της γινόταν, όταν εξυπηρετούνταν και τα δύο μέρη. Η νομική διαφορά μεταξύ της «εγγύης» και του «γάμου» συνίστατο στο ότι η «εγγύη» αποτελούσε σύναψη συμβολαίου, ενώ ο «γάμος» την εκπλήρωση του συμβολαίου αυτού³⁵. Η σύναψη της εγγύης ήταν αναγκαία ώστε μια συνοίκηση να θεωρηθεί γάμος και όχι ως παλλακεία.

Ο νόμος, ο οποίος ρύθμιζε τη διαδικασία της «εγγύης» και η πατρότητα του οποίου πρέπει να αποδοθεί στον Σόλωνα, αναφέρεται στον λόγο «Κατά Στεφάνου Β³⁶» του Δημοσθένη: «Είναι νόμιμα τα παιδιά μιας γυναίκας η οποία δόθηκε σε γάμο κανονικά από τον πατέρα της ή

³⁴ Πολιτικά, 1253b 9-10

³⁵ Macdowell, (2015) σελ. 136.

³⁶ Δημοσθένης, Κατά Στεφάνου Ψευδομαρτυριῶν Β', σελ. 213, παρ. 18

τον, από τον ίδιο πατέρα, αδερφό της ή από τον παππού της από τη μεριά του πατέρα της. Εάν δεν υπάρχει κανένας από τους τελευταίους αυτούς, στις περιπτώσεις που η κόρη είναι επίκληρος, θα πρέπει να πάρει ως άντρα τον συγγενή της εκείνο κάτω από την προστασία του οποίου τελεί. Ειδεμή θα τελεί υπό την προστασία εκείνου τον οποίο ο πατέρας της θα ορίσει ως προστάτη της³⁷».

Απαραίτητη προϋπόθεση, σύμφωνα με το νομικό σύστημα της Αθήνας, ήταν η εξασφάλιση της ηλικιακής τουλάχιστον ωριμότητας και κατά συνέπεια και της σωματικής πληρότητας τόσο του άντρα όσο και της γυναίκας πριν τη σύναψη του γάμου. Αυτό είναι λογικό αν λάβουμε υπόψη ότι σκοπός του γάμου ήταν η εξασφάλιση γνήσιων και υγιών απογόνων και κατ' επέκταση της συνέχειας της οικογένειας στους κόλπους της πόλης³⁸. Οι άντρες είχαν τη δυνατότητα να παντρευτούν από τη στιγμή της ενηλικίωσής τους, η οποία συνέπιπτε με το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους³⁹.

Αντίθετα από τους άντρες, δεν έχει διασωθεί κανένα νομοθετικό κείμενο, το οποίο να μας δίδει πληροφορίες σχετικά με την απαραίτητη ηλικία, την οποία έπρεπε να διαθέτει ένα νεαρό κορίτσι προκειμένου να συνάψει γάμο. Κατά τον Ησίοδο⁴⁰ οι γυναίκες έπρεπε να παντρεύονται εντός πέντε ετών από την ημέρα της εισόδου τους στην εφηβεία, σε αντίθεση με τους άντρες οι οποίοι θεωρούνταν κατάλληλοι για γάμο από το τριακοστό έτος της ηλικίας τους και μετά. Κατά τον Πλάτωνα⁴¹, έπρεπε να παντρεύονται οι μεν γυναίκες μεταξύ 16 και 20 ετών, οι δε άντρες μεταξύ του εικοστού πέμπτου και του τριακοστού έτους της ηλικίας τους. Ο Αριστοτέλης⁴², τέλος, βλέποντας ότι οι πολύ νέες γυναίκες πέθαιναν κατά τη διάρκεια του τοκετού, δίδασκε ότι ο γάμος έπρεπε να συνάπτεται μεταξύ μιας γυναίκας δεκαοχτώ ετών και ενός άντρα τριάντα επτά. Ο Δημοσθένης στην τεσσαρακοστή τρίτη παράγραφο του λόγου του «Πρός Άφοβον» αναφέρει ότι η αδερφή του, η οποία είχε αρραβωνιαστεί σε ηλικία πέντε χρονών, θα παντρευόταν ύστερα από δέκα χρόνια, όταν δηλαδή θα ήταν δεκαπέντε χρονών. Δεν θα ήταν παράλογο να δεχτούμε ότι το δικαίωμα των νεαρών γυναικών στο γάμο θεμελιωνόταν εφόσον εκείνες είχαν συμπληρώσει το δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας τους, αν και κάποιοι ερευνητές κάνουν λόγο ότι αυτό ίσχυε από το

³⁷ Οι μεταφράσεις των αποσπασμάτων του Δημοσθένη έχουν παρθεί από το *Δημοσθένης Άπαντα*, εκδ. Κάκτος

³⁸ Mossé C. (1993), *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, σελ. 58, 62, 73

³⁹ Δημάκης (1986), σελ. 79. Δημοσθένης, 40 § 4: «...γιατί συνέβει σε μένα, με την προτροπή του πατέρα μου να παντρευτώ όταν ήμουν δεκαοχτώ ετών...».

⁴⁰ Ησίοδος, *Έργα και ημέρες*, στ 6-95 κ.ε.

⁴¹ *Νόμοι*, VII, 722 d-c

⁴² Πολιτικά, VII, 1135

δωδέκατο έτος αυτών. Πάντως αυτό που μπορούμε να πούμε με μεγαλύτερη βεβαιότητα είναι ότι οι γυναίκες παντρεύονταν συνήθως βρισκόμενες σε πιο νεαρή ηλικία από τους άνδρες. Πιθανότατα λοιπόν τα περισσότερα νεαρά κορίτσια να παντρεύονταν στην ηλικία των δεκατεσσάρων έως δεκαοχτώ ετών, ενώ αντίθετα η συνηθέστερη ηλικία γάμου στους άντρες να ήταν τα τριάντα τους χρόνια⁴³.

Επιπλέον, κρίνεται αναγκαίο να επισημανθεί ότι μια γυναίκα δεν μπορούσε να τελέσει νόμιμο γάμο με ανιόντα ή κατιόντα ευθείας γραμμής (παππού, πατέρα, γιο, εγγονό), αλλά ούτε και με αδερφό ή ετεροθαλή ομομήτριο αδερφό. Μπορούσε όμως να παντρευτεί τον ετεροθαλή ομοπάτριο αδερφό της, τον εξ υιοθεσίας αδερφό της, τον θείο της, τον ανιψιό της ή οποιονδήποτε άλλο ακόμη πιο μακρινό συγγενή της⁴⁴.

Η γυναίκα δεν έπαιρνε το όνομα του συζύγου της, ούτε το όνομα του δήμου στον οποίον ήταν εκείνος εγγεγραμμένος. Διατηρούσε το δικό της όνομα και το πατρικό της και έτσι την προσαγόρευαν⁴⁵ (π.χ. *Φυλομάχη τε ή έμη γυνή, Εύβουλίδου δέ θυγάτηρ ούσα*⁴⁶). Η παντρεμένη γυναίκα ζούσε μέσα στο σπίτι, όπου επέβλεπε τις οικιακές εργασίες, τις δούλες και τους δούλους έχοντας μικρή ή μεγάλη δικαιοδοσία ανάλογα με την παραχώρηση του άνδρα της. Δεν συναναστρεφόταν με άνδρες, ούτε έπαιρνε μέρος στα συμπόσια και στις διασκεδάσεις αυτών. Από το σπίτι έβγαινε μόνο σε συγκεκριμένες περιστάσεις και σε περιπτώσεις ανάγκης, σεμνά ντυμένη υπό το φώς της μέρας συνοδευόμενη από υπηρέτες ή υπηρέτριες. Αν χρειαζόταν να βγει νύχτα, η συνοδεία της φώτιζε με φανάρι το πέρασμά της. Επίσης, επιβαρυνόταν με το καθήκον να μεριμνά για τις τελετουργίες των κηδειών. Τα παραπάνω διαφαίνονται και από το ακόλουθο χωρίο του λόγου «Πρός Μακάρτατον»⁴⁷:

«(Νόμος) Ο νεκρός πρέπει να τοποθετείται στο εσωτερικό του σπιτιού του, σύμφωνα με τις επιθυμίες της οικογένειας του. Η εκφορά γίνεται την επόμενη μέρα από την τοποθέτηση, πριν από την ανατολή του ήλιου. Κατά την διάρκεια της εκφοράς οι άνδρες βαδίζουν μπροστά από τη σορό και οι γυναίκες από πίσω. Δεν επιτρέπεται στις γυναίκες να εισέρχονται στο σπίτι του νεκρού, ούτε ν' ακολουθούν την εκφορά, όταν οδηγείται στον τάφο, εκτός αν είναι πάνω από εξήντα χρονών και ο βαθμός συγγένειας τους με τον νεκρό φτάνει μέχρι του να είναι κόρες

⁴³ Cantarella E. (1998), *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας*, σελ. 86

⁴⁴ MacDowell (2015), σελ. 137

⁴⁵ Λιακόπουλος,Ι., 1999, σελ. 129

⁴⁶ Δημοσθένης, *Πρός Μακάρτατον*, παρ. 29

⁴⁷ Δημοσθένης, *Πρός Μακάρτατον*, παρ.62

εξαδέλφων του. *Ακόμη, καμία γυναίκα δεν μπορεί να μπει στο σπίτι του νεκρού, από την στιγμή που θα τον πάρουν για ταφή, εκτός αν ο βαθμός συγγένειας τους φτάνει μέχρι του να είναι κόρες εξαδέλφων του».*

Ωστόσο, ο Ξενοφών στο έργο του δηλώνει ότι οι γυναίκες είναι αυτές που φροντίζουν την εύρυθμη λειτουργία των εσωτερικών υποθέσεων του εκάστοτε οίκου. Είναι εκείνες που με μία λέξη διοικούν αυτόν⁴⁸.

Ο ρόλος της γυναίκας στον έγγαμο βίο

Όταν μια γυναίκα παντρευόταν μετέβαινε από την εποπτεία και τον έλεγχο του πατρικού της οίκου της στην προστασία και τον έλεγχο του οίκου του συζύγου της και κατ' επέκταση και νέου κυρίου της. Ανεξαρτήτως από το αν βρισκόταν στον πατρικό ή το συζυγικό οίκο της μία γυναίκα ζούσε κατά κύριο λόγο περιορισμένη στο σπίτι και στις ασχολίες του, ενώ τη νομική της εκπροσώπηση επωμιζόταν ο εκάστοτε κύριος της. Τα κύρια καθήκοντα μιας Αθηναίας συζύγου, όπως αναλυτικά παραθέτει και ο Ξενοφών στο έργο του Οικονομικός ήταν η γέννηση και η ανατροφή απογόνων καθήκον εξαιρετικά επικίνδυνο αν αναλογιστούμε τον τρόπο και τις μεθόδους τοκετού την εποχή εκείνη όπως και την παιδική θνησιμότητα που πιθανότατα υφίστατο. Πάντως, η γέννηση απογόνων και ειδικά παιδιών αρσενικού φύλου διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο αναφορικά με τη θέση που είχε η γυναίκα μέσα στον οίκο. Κάθε γυναίκα επιδίωκε να γίνει μητέρα γνησίων τέκνων και Αθηναίων πολιτών. Οι μητέρες ήταν επιφορτισμένες και με το καθήκον της σωστής ανατροφής ιδιαιτέρως των κοριτσιών, στα οποία όφειλαν να μεταδώσουν τις αρμόζουσες αρετές και πρότυπα ώστε στο μέλλον να αναδειχθούν σε αξιόλογες και πρέπουσες σύζυγοι και μητέρες Αθηναίων πολιτών⁴⁹.

Ο Ξενοφώντας υποστηρίζει ότι η εργασία για τη συντήρηση του νοικοκυριού έπρεπε να κατανέμεται στη γυναίκα, λόγω της φυσικής και ψυχικής ιδιοσυστασίας της. Τα καθήκοντα, λοιπόν, μέσα στο σπίτι έπρεπε να ανήκουν στη γυναίκα, ενώ εκείνα έξω στην ύπαιθρο ανήκαν στην αρμοδιότητα του άντρα. Ο Ξενοφών⁵⁰ αναφέρει τι αρμόζει σε μία τίμια Αθηναία σύζυγο: *«Για τη γυναίκα είναι περισσότερο πρόπον να μένει στο σπίτι, παρά να τριγυρνάει έξω»*, ενώ ο Μένανδρος σημειώνει : *«Μια τίμια γυναίκα πρέπει να μένει στο σπίτι*

⁴⁸ Ξενοφών, *Οικονομικός*, VII, 3

⁴⁹ Massey M. (1988), *Women in Ancient Greece and Rome*, σελ. 5 - 6.

⁵⁰ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7,30

της. Ο δρόμος είναι για τη γυναίκα που δεν αξίζει τίποτα». Ο συνήθης τόπος διαμονής μάλιστα ήταν ο «γυναικωνίτης», ένας κλειδωμένος χώρος συνήθως στο επάνω πάτωμα του σπιτιού, στον οποίο δεν είχε κανένας δικαίωμα εισόδου, εκτός από συγγενείς και υπηρέτες και στον οποίο περνούσε ολόκληρη την ημέρα μόνη της καθόσον ο σύζυγός της απουσίαζε τις περισσότερες φορές είτε στην αγορά, είτε στα δικαστήρια και στις λαϊκές συνελεύσεις είτε το βράδυ στα συμπόσια. Ο Αριστοφάνης⁵¹ αναφέρει χαρακτηριστικά ότι όλες οι γυναίκες έπρεπε να κρατιούνται μακριά από τα παράθυρα, στο εσωτερικό του σπιτιού, για να μην τύχει και τις δει κανένας περαστικός. Η προκατάληψη για μια γυναίκα στο δρόμο ήταν τέτοια που όταν γύρισαν στην Αθήνα τα απομεινάρια του αθηναϊκού στρατού από τη καταστροφή της Χαιρώνειας, οι γυναίκες μόλις που τόλμησαν να βγουν στις αυλόπορτες και να ρωτήσουν για την τύχη των αγαπημένων τους προσώπων, ακόμη και αυτό θεωρήθηκε άπρεπο και για εκείνες και για την πόλη τους⁵². Ακόμη και στην περίπτωση που μια γυναίκα αποφάσιζε να πάει στην πηγή ή στην αγορά ή σε κάποια φίλη της, η συνοδεία της δούλης θεωρούνταν απαραίτητη. Αποκλειστικά και μόνο με τον άντρα της είχε τη δυνατότητα να επισκεφτεί ξένα σπίτια και αυτό μόνο εφόσον επρόκειτο για οικογενειακή γιορτή. Πιθανότατα μέσα από αυτή την περιφρούρηση να επιδιωκόταν να αποκλειστεί το ενδεχόμενο της απιστίας από μέρους της γυναίκας, και κατά συνέπεια και το ενδεχόμενο να γεννηθούν νόθα παιδιά, τα οποία ωστόσο θα θεωρούνταν γνήσια τέκνα του συζύγου, αφού εκείνος θα αγνοούσε την απιστία της συζύγου του. Αν και στο σημείο αυτό, αντιπαραβάλουμε την αναφορά του Αριστοφάνη⁵³ στις γυναίκες που ήθελαν να απιστήσουν και μηχανεύονταν τα απίθανα τεχνάσματα που μηχανεύονταν για να απατούν τους συζύγους, ακόμη και σε σπίτια που διέθεταν γυναικωνίτη.

Αποκλεισμένη, κατά συνέπεια, μέσα στο σπίτι μια τίμια Αθηναία εκτός από την ανατροφή των παιδιών της, η οποία ανήκε στην πρώτη θέση των κύριων καθηκόντων της, όφειλε να ασχολείται με το μαγείρεμα, την επεξεργασία των μαλλιών, την παρασκευή των υφασμάτων και την κατασκευή της ενδυμασίας⁵⁴. Επιπλέον, μια νοικοκυρά είναι υπεύθυνη για τη διατήρηση των προμηθειών και για τη σύμμετρη παράδοσή τους για κατανάλωση, έχει

⁵¹ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι*, στ. 797

⁵² Reinsberg (1993), σελ. 49 και Καρζής Θ. (1987), *Η γυναίκα στην Αρχαιότητα. Προϊστορία - Ανατολικοί πολιτισμοί Ελλάδα - Ρώμη*, 1987, σελ. 174

⁵³ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι*, στ. 478 - 501

⁵⁴ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7, 21

καθήκον να επιβλέπει τις εργασίες των σκλάβων στο σπίτι, να διευθύνει τους υπηρέτες, να φροντίζει για την ενδυμασία τους και την υγεία τους⁵⁵.

⁵⁵ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7, 35-37

Το Διαζύγιο

Το διαζύγιο δεν είναι μία πολιτισμένη πρακτική λύσης ενός γάμου που ανιχνεύεται στη σύγχρονη εποχή, όπως ίσως λανθασμένα πιστεύει κανείς. Η αθηναϊκή νομοθεσία μας διαλύει αυτή την ψευδαίσθηση. Διαζύγια λάμβαναν χώρα και στην κλασσική Αθήνα για πολλούς λόγους, πολλές φορές ίδιους με σήμερα. Άλλωστε, η μοιχεία πάντα είναι ένα αγκάθι σε έναν γάμο και οδηγεί στη λύση αυτού.

Πιο συγκεκριμένα, εξετάζοντας το νομικό πλαίσιο της εποχής καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το Αττικό δίκαιο περιελάμβανε περισσότερους από έναν τρόπους λύσης ενός γάμου. Αρχικά, ένα διαζύγιο μπορούσε να επέλθει ύστερα από κοινή απόφαση των δύο συζύγων, όπως επίσης και με πρωτοβουλία του ενός μόνο από τους συζύγους. Τέλος το διαζύγιο ήταν δυνατό να οφείλεται στην επέμβαση κάποιου τρίτου προσώπου.

Πρώτα από όλα, ένας γάμος ήταν δυνατό να λήξει ύστερα από κοινή επιθυμία των δύο συζύγων. Τα «κοινή συναινέσει διαζύγια» ήταν αρκετά εύκολο να διεκπεραιωθούν καθώς δεν ακολουθούσαν κάποια τυπική γραφειοκρατική διαδικασία. Ο χωρισμός γινόταν ύστερα από συμφωνία των δύο πρώην συζύγων και ταυτόχρονα γινόταν η διευθέτηση της επιστροφής της προίκας της γυναίκας από το σύζυγο.

Είναι αξιοσημείωτη η πρόνοια για τη σύζυγο που υφίστατο στη συγκεκριμένη μορφή διαζυγίου. Υπάρχουν περιπτώσεις που ο σύζυγος μεριμνά για την εύρεση του νέου συζύγου της πρώην γυναίκας του. Κάτι ανάλογο μας αφηγείται και ο Πλούταρχος στο έργο Περικλής⁵⁶ όπως και ο Ισαίος στον «Περί του Μενεκλέους κλήρου» λόγο του.

Επιπλέον, η λύση του γάμου μπορούσε να είναι απόρροια της βούλησης ενός από τους συζύγους. Σε αυτή την περίπτωση υφίσταται μία διάκριση μεταξύ της «απόπεμψης» από το σύζυγο και της «απολείψης», δηλαδή της φυγής από τη σύζυγο.

Η αποπομπή της συζύγου από τον συζυγικό οίκο ήταν ο ένας αρκετά συνήθης τρόπος διάζευξης. Ο σύζυγος που ήθελε να χωρίσει, εξεδίωκε τη γυναικά του από τον οίκο της κοινής τους συμβίωσης, χωρίς να έχει οποιαδήποτε υποχρέωση να τη δικαιολογήσει αυτή

⁵⁶ Πλούταρχος, Περικλής, παρ. 24

την πράξη του. Φυσικά και τότε ο σύζυγος ήταν υποχρεωμένος να επιστέψει την προίκα που είχε λάβει⁵⁷.

Ωστόσο, υπήρχαν και περιπτώσεις, όπου ο σύζυγος ήταν υποχρεωμένος από το νόμο να χωρίσει τη γυναίκα του, χωρίς να έχει δικαίωμα επιλογής. Αρχικά, αυτό συνέβαινε σε περίπτωση διάπραξης μοιχείας εκ μέρους της συζύγου του. Αν ο άνδρας δεν προχωρούσε στη λύση του γάμου, κινδύνευε να χάσει τα πολιτικά του δικαιώματα. Ακόμα, ήταν υποχρεωτικός ο χωρισμός, όταν μια γυναίκα γινόταν επίκληρος, επειδή ήταν υποχρεωμένη να παντρευτεί τον εγγύτερο συγγενή της για να εξασφαλίσει τη συνέχιση του πατρικού οίκου. Τέλος, ένας σύζυγος εκδίωκε υποχρεωτικά τη σύζυγό του, αν ανακάλυπτε εκ των υστέρων ότι εκείνη δεν ήταν Αθίδα. Η τελευταία αυτή ρύθμιση όπως και η υποχρεωτική διάλυση ενός γάμου ύστερα από την τέλεση μοιχείας, καταδεικνύουν τη μεγάλη σημασία που έδινε η αθηναϊκή κοινωνία και κατ' επέκταση το νομικό σύστημα αυτής στην απόκτηση γνήσιων Αθηναίων απογόνων, συνεχιστών των εκάστοτε οίκων και της πόλης.

Από την άλλη μεριά, η εγκατάλειψη της συζυγικής κατοικίας ύστερα από απόφαση της ίδιας της συζύγου, αναφέρεται ως «απόλειψη». Αν και το αθηναϊκό νομικό σύστημα αναγνώριζε αυτό το δικαίωμα σε μια Αθηναία, η κοινωνία, ωστόσο, δεν έδειχνε τόση κατανόηση ακόμα και στις περιπτώσεις όπου συνέτρεχαν σοβαροί λόγοι. Γίνεται αντιληπτό ότι η απόλειψη πολύ πιο δύσκολη διαδικασία από την αποπομπή. Αυτή η διατύπωση στηρίζεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες, οι οποίες άφηναν τον σύζυγο του, ήταν υποχρεωμένες να επικαλεστούν αντικειμενικά αποδεκτούς λόγους και να μην στηριχτούν στα θέλω και τις επιθυμίες τους.

Παράλληλα, έπρεπε να απευθυνθούν αυτοπροσώπως, ή και μέσω αντιπροσώπου στον Επώνυμο άρχοντα και να ζητήσουν την άδεια για να τερματίσουν το γάμο τους. Φυσικά ήταν υποχρεωμένες να αναφερθούν στις προσωπικές τους υποθέσεις και να εξηγήσουν αναλυτικά την απόφασή τους. Συνήθως, το ρόλο του αντιπροσώπου αναλάμβανε ο πρώην κύριος της, που μπορεί να ήταν ο πατέρας, ο αδερφός ή ο πιο κοντινός συγγενής της. Αν δεν κατόρθωναν να πάρουν την συγκατάθεση, η απόφασή τους δεν ήταν νόμιμη. Βλέπουμε ότι ο

⁵⁷ Cantarella E. (1981), «*Pandora's Daughters: The Role and Status of women in Greek and Roman Antiquity*», σελ. 47

νόμος στηρίζει περισσότερο τους άνδρες παρά τις γυναίκες στη λύση του γάμου, αφού η διαδικασία είναι πολύ πιο σύνθετη αν μια γυναίκα θέλει να χωρίσει.

Καταληκτικά, ήταν δυνατό να επέλθει η λύση ενός γάμου ύστερα από παρέμβαση ενός τρίτου προσώπου. Αυτή η διαδικασία χαρακτηρίζεται ως «αφαίρεσις» και θα μπορούσε να πει κανείς ότι αποτελεί καινοτομία του Αττικού δικαίου. Ο πατέρα μιας γυναίκας θα μπορούσε να διαδραματίσει αυτό το ρόλο, καθώς είχε τη δυνατότητα να διακόψει σε οποιαδήποτε στιγμή τη συνοίκηση. Επίσης, οποιοσδήποτε από τους αγχιστείας συγγενείς μιας επικλήρου⁵⁸ είχε αυτή τη δυνατότητα.

Πιο συγκεκριμένα, ο πατέρας μιας Αθηναίας κόρης, ακόμη και μετά το γάμο της θυγατέρας του, εξακολουθούσε να διατηρεί κάποιο είδος εξουσίας πάνω της. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι μέχρι να αποκτήσει η γυναίκα γιο, δεν αποτελούσε οριστικό μέλος του οίκου του συζύγου της, με αποτέλεσμα ο πατέρας της να έχει οποιαδήποτε στιγμή το δικαίωμα να διακόψει το γάμο της. Δεδομένης, μάλιστα, και της ανικανότητας της Αθηναίας να σταθεί απέναντι στο νόμο και να διεκδικήσει τα δικαιώματά κατά τη διάρκεια της ζωής της, ο πατέρας της ή γενικότερα ο προγενέστερος από το σύζυγό της *κύριος* ήταν ο μόνος αρμόδιος για την προστασία των συμφερόντων της τελευταίας.

Γι' αυτό το λόγο κατά τη διάρκεια του γάμου, ο πατέρας της γυναίκας ήταν εκείνος ο οποίος έπρεπε να δώσει τη συγκατάθεσή του για να πραγματοποιηθεί οποιαδήποτε περιουσιακή μεταβολή σε κάθε ακίνητο που αποτελούσε μέρος της προίκας της κοπέλας. Αν λάβει κανείς υπόψη του, ότι ο πατέρα μιας γυναίκας είχε τη νομική δυνατότητα να επέμβει στον γάμο της και υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις να τον διαλύσει, αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται για έναν περιορισμό της *κυριείας* του συζύγου της.

⁵⁸ Biscardi (2005), σελ. 173

Το αδίκημα της Μοιχείας

Η μοιχεία είναι ένα από τα αρχαιότερα προβλήματα σε ένα γάμο. Πρόκειται για μία πράξη που για αιώνες θεωρήθηκε ποινικό αδίκημα και αποτέλεσε σε πολλές περιπτώσεις κίνητρο για βιαιοπραγίες ακόμα και φόνο. Η μοιχείας δεν ήταν απλά ένα αδίκημα προσωπικού επιπέδου αλλά είχε κοινωνικές προεκτάσεις και σχετιζόταν με θέματα υπηκοότητας και φύλου. Πιο συγκεκριμένα για το αττικό δίκαιο το αδίκημα της μοιχείας υφίστατο μόνο στην περίπτωση που ένας άνδρας σύναπτε ερωτική σχέση με μια Αθηναία γυναίκα. Αυτή μπορούσε να είναι κατά κύριο λόγο σύζυγος, χήρα μητέρα, κόρη, αδερφή ή παλλακίδα κάποιου Αθηναίου πολίτη, την οποία συντηρούσε με σκοπό να γεννήσει ελεύθερα παιδιά. Σε γενικές γραμμές το αδίκημα της μοιχείας προσέβαλε τον κύριο και προστάτη της εκάστοτε γυναίκας και έθετε σε κίνδυνο τη συνέχεια του οίκου του άνδρα, αφού μπορούσε να αμφισβητηθεί η πατρότητα των τέκνων.

Η ποινικοποίηση της μοιχείας δεν στοχεύει στην εξασφάλιση της συζυγικής πίστης και από τα δύο μέλη, αλλά κυρίως στην εξασφάλιση νόμιμων τέκνων του εκάστοτε αθηναϊκού οίκου, τα οποία στην πορεία θα εξελιχθούν σε ενεργούς Αθηναίους πολίτες. Γι αυτό το λόγο είναι αξιοπαρατήρητη είναι η αντίληψη της εποχής για τη συζυγική πίστη, τη μοιχεία και την τιμωρία των μοιχών. Η συζυγική πίστη αποτελούσε αναντίρρητο καθήκον των γυναικών που εισέρχονταν σε ένα γάμο. Είναι αυτονόητο πως δινόταν μεγαλύτερη σημασία στην αφοσίωση της γυναίκας παρά του άνδρα. Άλλωστε ήταν κοινωνικά και νομικά επιτρεπτό ένας παντρεμένος άνδρας να συνάπτει σχέση παράλληλα και με μια παλλακίδα ή να συνδέεται με εταίρες. Η αντίληψη για τις επιτρεπτές σχέσεις ενός άνδρα απεικονίζονται χαρακτηριστικότερα στα λόγια του Δημοσθένη, όπου μας αναφέρει ότι *διαθέτουμε πόρνες για την απόλαυσή μας, παλλακίδες για να μας παρέχουν καθημερινή φροντίδα και συζύγους για να μας παρέχουν νόμιμα τέκνα και για να αποτελούν τους πιστούς φύλακες του οίκου μας*⁵⁹.

Η αποπλάνηση μιας γυναίκας θεωρούταν ιδιαίτερα σοβαρό παράπτωμα, βαρύτερο του βιασμού. Αυτή η πεποίθηση εδράζεται στο γεγονός ότι η γυναίκα μισεί τον βιαστή της και δεν συναινεί προς την τέλεση της ερωτικής πράξης. Αντίθετα, κατά την τέλεση της μοιχείας η γυναίκα συναινεί στην τέλεση του αδικήματος αφού η πειθώ του δράστη προκάλεσε σύγχυση στην κρίση της. Υποστηρίζεται ότι στην περίπτωση της μοιχείας υπάρχει ηθική

⁵⁹ Δημοσθένης, «Κατά Νέαιρας», 122

κατάπτωση της εκάστοτε γυναίκας, καθώς καταλήγει να ποθεί τον καταστροφέα του οίκου της και του ονόματός της. Πιστευόταν, ότι αλλοιωνόταν σε τέτοιο βαθμό ο χαρακτήρας της, ώστε δεν ήταν σε θέση να λάβει υπόψη τις βαριές συνέπειες που θα είχε στη ζωή της και στη ζωή των παιδιών της η τέλεση αυτού του αδικήματος. Καταληκτικά, μια γυναίκα αποτελούσε πάντα το αντικείμενο της μοιχείας, ποτέ τον ενεργό δράστη.

Ο άνδρας που εσκεμμένα προσπαθεί να συνάψει παράνομη ερωτική σχέση με μία Αθηναία χαρακτηρίζεται από τον Ξενοφόντα ως ένα χαζό πουλί, που δεν είναι σε θέση να συγκρατήσει τις ορμές του, ενώ οι ανάγκες της φύσης μπορούν να ικανοποιηθούν χωρίς να διαπράξει κανείς μοιχεία⁶⁰. Ακριβώς επειδή η βασική υπαιτιότητα για τη διάπραξη της μοιχείας επιρρίπτεται στον άνδρα μοιχό, οι ποινές για την πράξη του ήταν ιδιαίτερα σοβαρές. Ο Δημοσθένης στο λόγο του *Κατά Αριστοκράτους* αναφέρει συνοπτικά τις αθηναϊκές διατάξεις που αφορούν τη δικαιολογημένη ανθρωποκτονία. Πιο συγκεκριμένα, μας παραδίδει τα εξής: «Αν ένας άνδρας φονεύσει κάποιον ακούσια σε αθλητικό αγώνισμα ή σε καβγά στο δρόμο ή εν αγνοία του στη μάχη ή εάν τον πιάσει επ' αυτοφώρω την ώρα της συνουσίας με τη σύζυγο του, τη μητέρα του, την αδελφή του, την κόρη του ή τη νόμιμη παλλακίδα που διατηρεί για την απόκτηση τέκνων, ο άνδρας αυτός να μην εξοριστεί ως δολοφόνος για την πράξη του»⁶¹. Αρκετοί μελετητές θεωρούν το απόσπασμα αυτό ως τον Αθηναϊκό νόμο περί μοιχείας⁶².

Εκτός από τον παραπάνω λόγο του Δημοσθένη πληροφορίες για τη μοιχεία παίρνουμε και από λόγο του Λυσία *Υπέρ του Ερατοσθένους φόνου*, όπου τεκμηριώνονται τα παραπάνω. Στη δίωξη αυτή για ανθρωποκτονία, ο κατηγορούμενος Ευφίλητος που είχε σκοτώσει έναν άνδρα τον οποίο συνέλαβε να διαπράττει μοιχεία με τη γυναίκα του, ζητά στα πλαίσια της υπεράσπισής του, να διαβαστεί στους ενόρκους η σχετική διάταξη για να τους πείσει ότι ο φόνος ήταν νόμιμος. Σύμφωνα με αυτή το δικαστήριο του Άρειο πάγου, το οποίο ανέκαθεν εκδίκασε υποθέσεις ανθρωποκτονίας, ορίζει ρητά να μην καταδικάζεται σε θάνατο αυτός που σκότωσε τον άνδρα που σύναπτε μοιχεία με τη γυναίκα του. Μάλιστα, τονίζεται ότι αυτή η ποινή θεωρήθηκε τόσο δίκαιη από τον νομοθέτη αναφορικά με το συγκεκριμένο αδίκημα, ώστε την όρισε και για τις παλλακίδες εκτός από τις νόμιμες συζύγους.⁶³ Τέλος, ο

⁶⁰ Fantham E. (2004), *Οι γυναίκες στον Αρχαίο κόσμο*, σελ. 153

⁶¹ Δημοσθένης, *Κατά Αριστοκράτους*, παρ. 53

⁶² Lacey W.K. (1968), 114

⁶³ Λυσίας, *Υπέρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία*, 30-1

Αριστοτέλης στο έργο του *Αθηναίων πολιτεία* του προσφέρει μια πρόσθετη επιβεβαίωση για την εφαρμογή αυτής της νομοθετικής ρύθμισης.

Επιπλέον, ο σύζυγος να ζητήσει ως αποζημίωση ένα χρηματικό ποσό και να κρατήσει το μοιχό έως ότου τον πλήρωνε ή του παρείχε εγγυητές για να εγγυηθούν την πληρωμή. Στην περίπτωση, όμως, που ο μοιχός υποστήριζε την αθωότητά του, παρεχόταν από το νόμο στον ίδιο ή σε κάποιον φίλο του το δικαίωμα να υποβάλλουν «γραφή» για παράνομη κατακράτησή του. Αν κέρδιζε την υπόθεση, αυτός και οι εγγυητές του απαλλάσσονταν από την υποχρέωση να καταβάλουν τα χρήματα. Αν ο μοιχός δεν είχε συλληφθεί επ' αυτοφώρω, υποβαλλόταν εναντίον του γραφή μοιχείας, την οποία μπορούσε να καταθέσει όχι μόνο ο θιγόμενος αλλά οποιοσδήποτε.

Τέλος, οι συνέπειες για μια γυναίκα, η οποία μοίχευσε το σύζυγό της, ήταν λιγότερο επώδυνες, από εκείνες που θα έπρεπε να υποστεί ο εραστής της, παρόλα αυτά επηρέαζαν σε σημαντικό βαθμό τη ζωή της. Κάθε Αθηναίος πολίτης ήταν υποχρεωμένος από το νόμο, αν συνελάμβανε τη σύζυγό του σε ερωτικές περιπτώξεις με οποιονδήποτε άλλον άντρα, να την εκδιώξει από το συζυγικό τους οίκο, να την αποπέμψει, και μάλιστα υπό την απειλή της στέρησης των πολιτικών του δικαιωμάτων. Της απαγορευόταν, επίσης, να παρίσταται σε δημόσιες θρησκευτικές τελετές και να φορά κάθε είδους κοσμήματα, πιθανόν για να μειωθεί η ελκυστικότητά της. Όποιος την έβλεπε να παραβαίνει αυτό τον κανόνα μπορούσε να της αφαιρέσει τα κοσμήματα και τα ρούχα και να τη χαστουκίσει⁶⁴.

Καταληκτικά, η απιστία ήταν πιθανότατα το βαρύτερο παράπτωμα που μπορούσε να υποπέσει μία παντρεμένη γυναίκα και αποτελούσε μια σημαντική αιτία διαζυγίου. Ο απατημένος σύζυγος είχε τη δυνατότητα να χωρίσει τη μοιχαλίδα σύζυγό του με μια σχετικά απλή διαδικασία. Η γυναίκα που είχε αποπεμφθεί από τον οίκο του συζύγου της λόγω μοιχείας, απαγορευόταν να συμμετέχει σε θρησκευτικές πανηγύρεις και να φορά κοσμήματα. Η μοιχεία εθεωρείτο ένα παράπτωμα που υπονόμει το θεσμό της οικογένειας και έθιγε αξίες που αφορούσαν το κοινωνικό σύνολο. Το γεγονός ότι η μοιχεία είχε και κοινωνικές προεκτάσεις, φαίνεται από το γεγονός ότι οποιοσδήποτε αντιλαμβανόταν ότι μία εκδιωγμένη μοιχαλίδα γυναίκα παρέβαινε κάτι από τα προαναφερθέντα, είχε δικαίωμα να την τιμωρήσει.

⁶⁴ Biscardi (2005), σελ. 174, 175 και Mossé (1993), σελ. 63 και Blundell S. (1995), σελ. 125 και MacDowell (2015) σελ 193

Η παλλακεία

Κατά την κλασική εποχή στην Αθήνα ήταν κοινωνικά και νομικά επιτρεπτό ένας παντρεμένος άνδρας να συνάπτει σχέση παράλληλα και με μια παλλακίδα ή να συνδέεται με εταίρες. Η αντίληψη για τις επιτρεπτές σχέσεις ενός άνδρα απεικονίζονται χαρακτηριστικότερα στα λόγια του Δημοσθένη, όπου μας αναφέρει ότι *διαθέτουμε πόρνες για την απόλαυσή μας, παλλακίδες για να μας παρέχουν καθημερινή φροντίδα και συζύγους για να μας παρέχουν νόμιμα τέκνα και για να αποτελούν τους πιστούς φύλακες του οίκου μας*⁶⁵. Αν και ένας άνδρας μπορούσε να συνδέεται με αρκετές γυναίκες παράλληλα, η πολυγαμία δεν ήταν νομικά αποδεκτή. Ωστόσο, μπορούσε επιπρόσθετα με τη σύζυγό του να έχει και μία και παραπάνω παλλακίδες.

Ως παλλακίδα» ορίζεται η γυναίκα εκείνη, η οποία έμενε ε στο σπίτι ενός άντρα και είχε σεξουαλικές σχέσεις μαζί του, χωρίς ωστόσο να είναι επίσημα παντρεμένη μαζί του. Δεν πρέπει ο όρος αυτός να συγχέεται με την πόρνη ή την εταίρα. Η λέξη εταίρα είναι πιο γενική από την παλλακή και δεν υποδηλώνει υποχρεωτικά ότι μια γυναίκα ζει με έναν άνδρα για μεγάλο χρονικό διάστημα, ενώ η λέξη πόρνη αναφέρεται στη γυναίκα που προσφέρει ερωτικές υπηρεσίες με αντάλλαγμα χρήματα.

Πρέπει να επισημανθεί ότι η αθηναϊκή νομοθεσία διέκρινε τις παλλακίδες, σε αυτές που τις συντηρούσαν «με σκοπό να γεννήσουν ελεύθερα από τις άλλες παλλακίδες⁶⁶. Αρχικά, οι παλλακίδες που δεν επωμίζονταν και το έργο της τεκνοποίησης ελεύθερων παιδιών, ήταν κατά κύριο λόγο δουλκής καταγωγής. Αναλογικά, η παλλακίδα που αποσκοπούσε στην παραγωγή ελεύθερων τέκνων, ήταν και εκείνη ελεύθερη. Μάλιστα ήταν ξενικής καταγωγής και δεν μπορούσε να είναι Αθηναία πολίτις⁶⁷.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε στο νόμο, που είχε θεσπίσει ο πολιτικός Περικλής, οπότε για να θεωρηθεί κάποιος Αθηναίος και να αποκτήσει τα ανάλογα δικαιώματα, έπρεπε και οι δυο γονείς να είναι Αθηναίοι στην καταγωγή⁶⁸. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι το γεγονός ο ίδιος ο Περικλής θέσπισε αυτό το νόμο είναι μια τραγική ειρωνεία ή ένα περίεργο παιχνίδι της μοίρας. Μετά την ψήφιση αυτού του νόμου, ο

⁶⁵ Δημοσθένης, «Κατά Νέαιρας», 122

⁶⁶ Macdowell (2015), 141

⁶⁷ Ο.π., 142

⁶⁸ Ο.π., 107, 138

Περικλής θα συνδεθεί ερωτικά με την εταίρα Ασπασία. Μάλιστα, για χάρη της θα διαλύσει το νόμιμο γάμο του. Από αυτή τη σκέψη θα προκύψει ένας γιος, ο οποίος δεν μπορεί να θεωρηθεί Αθηναίος πολίτης σύμφωνα με το νόμο που είχε περάσει ο πατέρας του. Ωστόσο, ο πολιτικός θα κατορθώσει να πετύχει μια ειδική παραχώρηση για το γιο του και να του προσφέρει την ιδιότητα του πολίτη⁶⁹.

Καταληκτικά, στα χρόνια του πολύχρονου Πελοποννησιακού πολέμου και του λοιμού φημολογείται ότι στην Αθήνα υπήρξε ένα ψήφισμα, όπου αναγνώριζε ως πολίτες και τα παιδιά των Αθηναίων που προέκυπταν και με γυναίκες μη Αθηναίες, ο οποίες δεν ήταν οι νόμιμες σύζυγοί τους. Ωστόσο, αυτοί οι άνδρες είχαν παιδιά και με τις συζύγους του. Επομένως, και τα παιδιά που προέκυπταν από παλλακίδες θεωρούνται Αθηναίοι πολίτες. Η ύπαρξη αυτού του νόμου μπορεί να δικαιολογηθεί, αν λάβουμε υπόψη τον αποδεκατισμό της Αθήνας από ανθρώπινο δυναμικό τα ταραγμένα εκείνα χρόνια.

⁶⁹ Macdowell (2015), 142

Ο Ρόλος της Εταίρας

Πέρα από τη νόμιμη σύζυγο και την παλλακίδα του, ένας Αθηναίος μπορούσε να έχει κοντά του και μία τρίτη γυναίκα, που αν και δεν ήταν δεμένη μαζί του με σταθερά δεσμά, δεν ήταν πάντως και μία συνοδός της στιγμής. Στο λόγο «κατά Νεαίρας» περιγράφεται εναργέστατα ο ρόλος που επιτελούσαν αυτές οι τρεις γυναίκες στη ζωή ενός άνδρα: *«Τὰς μὲν γὰρ εταίρας ἡδονῆς ἔνεκ' ἔχομεν, τὰς δὲ παλλακὰς τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας τοῦ σώματος, τὰς δὲ γυναῖκας τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν»*. Μια «εταίρα» λοιπόν ήταν μια γυναίκα που προορίζονταν «για την ηδονή», μία σύντροφος από την οποία οι άντρες επιζητούσαν, επί πληρωμῆ ἀσφαλῶς, σωματική και πνευματική ικανοποίηση. Παρά το γεγονός ότι ο τρόπος ζωῆς τους σπάνια οδηγούσε σε πλουτισμό, ο θεσμός των εταίρων χρωστάει τη σταθερή του φήμη και την εξύψωσή του στις εταίρες εκείνες, οι οποίες μέσω αυτής τους της ενασχόλησης ἔφτασαν στον πλούτο, τη δόξα και γνώρισαν την αναγνώριση⁷⁰.

Οι γυναίκες που χαρακτηρίζονταν ως *εταίρες* κατά τα αρχαία χρόνια, θα μπορούσε να πει κανείς ότι ήταν οι μόνες πραγματικά ελεύθερες γυναίκες στην κλασική Αθήνα. Έβγαιναν χωρίς να δίνουν λόγο σε κάποιον και χωρίς συνοδεία. Αρκετές από αυτές ήταν ιδιαίτερα μορφωμένες και προικισμένες από τη φύση με ομορφιά, την οποία ἤξεραν να την επιδεικνύουν. Έπαιρναν μέρος σε συμπόσια συνοδεύοντας πολιτικούς και ἄλλους οικονομικά εύρωστους και ισχυρούς ἄνδρες της πόλης. Πολλές φορές ορισμένοι από αυτούς αναλάμβαναν πλήρως τα έξοδα της ζωῆς μιας εταίρας. Φυσικά, οι γυναίκες αυτές είχαν ξενική καταγωγή και δεν ήταν Αθηναίες.

Στο μυαλό πολλῶν ἀνθρώπων ὁ ὅρος *εταίρα* συγχέεται λανθασμένα με τον ὄρο πόρνη. Στην πραγματικότητα, ὁμως, οι πόρνες και οι εταίρες δεν ήταν δύο ταυτόσημες ἔννοιες. Αυτή η ἄποψη τεκμηριώνεται με το αν συγκρίνουμε τον τρόπο ζωῆς της κάθε κατηγορίας γυναικῶν. Αρχικά, οι πόρνες ήταν γυναίκες συνήθως ξένες οι οποίες επέλεξαν αυτό τον τρόπο ζωῆς για να εξασφαλίσουν τα αναγκαία για την επιβίωσή τους και δεν αναζητούσαν την τρυφή. Συχνά δούλευαν στα πανδοχεῖα της Αθήνας ἢ του Πειραιά. Αντίθετα, οι εταίρες ζούσαν συνήθως μια πολυτελή ζωῆ, είχαν κατά κύριο λόγο πλούσιους πελάτες και η συντήρησή τους ήταν πολυδάπανη.

⁷⁰ Cantarella E. (1998), σελ. 96 - 97.

Η μεγάλη οικονομική δυνατότητα που ήταν δυνατό να έχει μία εταίρα καταδεικνύεται μέσα από το παράδειγμα της εταίρας Φρύνης, η οποία ήταν από τις διασημότερες εταίρες της αρχαίας Ελλάδας και είχε συγκεντρώσει τόσα πλούτη, ώστε μάλιστα λέγεται ότι προσφέρθηκε να χτίσει ξανά τα τείχη της Θήβας, που είχε καταστρέψει ο Μέγας Αλέξανδρος το 336 π.Χ. Ως αντάλλαγμα για την πλουσιοπάροχη δωρεά της ζητούσε να προστεθεί μία επιγραφή στα τείχη, που θα έλεγε ότι αυτά καταστράφηκαν από τον Αλέξανδρο, αλλά επισκευάστηκαν από εκείνη. Γι' αυτό το λόγο οι Θηβαίοι πιθανότατα απέρριψαν την πρότασή της. Η μεγάλη οικονομική δυνατότητα των εταίρων, ο πλουσιοπάροχος τρόπος ζωής τους και οι συναναστροφές του με γνωστές άνδρες αναγνωρισμένου κύρους και πλούτου, αναφέρεται και από τον Ξενοφόντα στα απομνημονεύματά του.

Αποτελεί αλήθεια ότι πολλοί επιφανείς Αθηναίοι ενεπλάκησαν σε σοβαρές και συχνά χρόνιες σχέσεις με εταίρες και κάποιες φορές απέκτησαν και απογόνους μαζί τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι ο φιλόσοφος Αριστοτέλης, που απέκτησε το γιο του Νικόμαχο από την εταίρα Ερπυλλίδα. Όπως και ο γνωστός ρήτορας Δημοσθένης είχε συνάψει σχέση με μία εταίρα, από την οποία προέκυψαν απόγονοι. Δεν είναι δυνατόν να μην αναφερθούμε στη σχέση του Αθηναίου πολιτικού που στιγμάτισε την Αθήνα και την οδήγησε στο μεγαλείο της, του Περικλή με την εταίρα Ασπασία. Μια σχέση που οδήγησε στη διάλυση του γάμου του και έπληξε τη πολιτική του καριέρα⁷¹.

⁷¹ Mossé C. (1993), σελ. 68 και Καρζής Θ. (1998), σελ. 194.

Η Επίκληρος Κόρη

Σε αυτό το σημείο αξίζει να ασχοληθούμε με τις γυναίκες κληρονόμους⁷². Στην αρχαία Αθήνα αν κάποιος πέθαινε μπορούσε να αφήσει την περιουσία του στους γιους του. Ωστόσο, εάν δεν είχε γνήσιους άρρεν απογόνους (γιούς, εγγονούς, δισέγγονους) μπορούσε να τα αφήσει σε μια γυναίκα (κόρη εγγονή η δισέγγονη). Πίσω από αυτή τη πράξη υπάρχει ένα απλό σκεπτικό. Η κόρη που θα αποκτούσε την παρουσία κάποια στιγμή, θα αποκτούσε μετά από το γάμο της ένα γιο ο οποίος θα κληρονομούσε εν τέλει ολόκληρη την παρουσία και θα συνέχιζε τον οίκο. Αυτό που χρειαζόταν επομένως ήταν ένας άντρας που θα την παντρευόταν και θα φρόντιζε την παρουσία μέχρι ότου ενηλικιωνόταν ο γιος της. Ήδη έως την τελευταία περίοδο του πέμπτου αιώνα έχει συνηθιστεί να κανονίζει ο πατέρας αυτό το πράγμα πριν το θάνατό του, είτε με υιοθεσία, οι οποίοι ελάμβανε χώρα όσο ζούσε, είτε με διαθήκη. Αξίζει όμως να ασχοληθούμε περισσότερο με τις περιπτώσεις οποίες ο πατέρας είχε πεθάνει χωρίς να προβεί σε καμιά τέτοια ρύθμιση⁷³.

Αν θέλαμε να μεταφράσουμε τον όρο επίκληρος, ίσως η μοναδική δυνατή μετάφραση της λέξης ήταν κληρονόμος. Όμως σ' αυτό το σημείο πρέπει να αποσαφηνίσουμε ότι επίκληρος δεν κατέχει στην πραγματικότητα ίδια τη περιουσία εφόσον δεν μπορούσε η ίδια να τη διαθέτει όπως ήθελε. Η περιουσία παρέμενε απλώς στα χέρια της μέχρι να είναι έτοιμος ο γιος της που θα την κληρονομούσε (μέσω αυτής να μεταβιβάζονται στους κληρονόμους τα δικαιώματα *ex jus civile*)⁷⁴. Ο σύζυγός της επικλήρου κόρης είχε ακόμα λιγότερα δικαιώματα στην περιουσία αυτή. Φυσικά ασκούσε έλεγχο, και είχε την χρήση της υπηρεσίας μέχρι όπου ενηλικιωνόταν ο γιος της. Αν μάλιστα η παρουσία που κατείχε η κόρη ήταν μεγάλη, θα ήταν ελκυστική και συνεπώς θα μπορούσαν υπάρξει ένας αριθμός των ανταγωνιστών. Ο νόμος ορίζει τον πλησιέστερο εν ζωή άρρενας συγγενής του νεκρού πατέρα της είχε το δικαίωμα να αξιώσει και να παντρευτεί. Αν αυτός δεν ήθελε, μπορούσε να τη διεκδικήσει επόμενος πλησιέστερος συγγενής. Αν υπήρχαν αρκετοί άνδρες είχαν εξίσου στενή συγγένεια με την επίκληρο είχε προτεραιότητα ο μεγαλύτερος ηλικία. Όπως γίνεται αντιληπτό οι ρυθμίσεις για τις επικλήρους δείχνουν ότι ο νόμος δεν ενδιαφέρεται για τις προσωπικές σχέσεις μεταξύ των μελών του οίκου. Αν υπήρχαν δύο ή περισσότερες κόρες που ήταν όλες επίκληρος από κοινού, μπορούσαν να διεκδικήσουν όλες τις επίκληρες κόρες

⁷² Gagarin M. , Cohen D. (2005), 254-265 και Foxhall L. (2003), *Female inheritance in Athenian Law*, 3-6

⁷³ Macdowell (2015), 150-155.

⁷⁴ Biskardi (2005), 191-194.

οι πλησιέστεροι συγγενείς. Στην περίπτωση όμως που είχε η επίκληρος ήταν ήδη παντρεμένη αυτό δεν αποτελούσε εμπόδιο, ο πλησιέστερος συγγενείς του πατέρα της μπορούσε, και τότε να αξιώσει και να τη παντρευτεί με αποτέλεσμα η επίκληρος να χωρίσει από τον προηγούμενο άνδρα της. Αυτό μπορούσε να συμβεί μόνο στην περίπτωση που δεν είχε κανένα υιό, αν είχε για τότε αυτός ήταν ο κληρονόμος ως εγγονός του νεκρού ενώ εκείνη δεν ήταν πλέον επίκληρος. Στην περίπτωση που ο πλησιέστερος συγγενείς ήταν ήδη παντρεμένος έπρεπε να χωρίσει τη γυναίκα του, διαφορετικά ήταν υποχρεωμένος να παραιτηθεί από τις διεκδικήσεις του. Δεν μπορούσε να αποκτήσει τον έλεγχο της επικλήρου και της περιουσίας της αν πρώτα δεν παντρευόταν. Καθώς ο σκοπός ήταν να υπάρξει άνδρας κληρονόμος καταγόμενος σε ευθεία γραμμή από τον πατέρα της.

Από τη στιγμή που η γυναίκα αποκτούσε την ιδιότητα της επικλήρου, γινόταν επίδικος, δηλαδή τι διεκδικούσαν οι κατά νόμο πλησιέστερη συγγενείς για τη σύναψη του γάμου. Αυτό σημαίνει ότι το αρμόδιο δικαστήριο που εξέταζε τις αιτήσεις εκδικάσεως των ενδιαφερομένων, αναγνώριζε αυτόν που ήταν ο πλησιέστερος συγγενής της επικλήρου και του έδινε το δικαίωμα να συνάψει γάμο με αυτή παίρνοντας και τον κλήρο δηλαδή την κληρονομική περιουσία. Η όλη διαδικασία λεγόταν «ἐπίδικασις» και άρχιζε με την υποβολή αγωγής που λεγόταν «λήξις ἐπικλήρου». Ο συγγενής που με την απόφαση έπαιρνε το δικαίωμα να παντρευτεί την επίκληρο λεγόταν «ἐπίδικασάμενος» και η κόρη «ἐπίδικασθεῖσα»⁷⁵.

Την κυριότητα της κληρονομιάς αποκτούσαν τα τέκνα της επικλήρου κόρης όταν έφταναν στο 20^ο έτος ηλικίας τους. Συνεπώς, η σύλληψη και κατοχή της κληρονομικής περιουσίας από τον άνδρα, είχε τον χαρακτήρα επικαρπίας. Ασκούσε τη διαχείριση, και τυχόν προσόδους διάθετε για τη διατροφή της συζύγου και των τέκνων και γενικά για την αντιμετώπιση των βαρών του γάμου. Η επικαρπία αυτή διαρκούσε μέχρι την ενηλικίωσης των γεννηθέντων τέκτων, που έπαιρναν την παρουσία στην κυριότητα τους.

Όπως αναφέραμε πιο πάνω μία επίκληρος εάν είχε μεγάλη περιουσία στα χέρια της θεωρείται ιδιαίτερα ελκυστική στην περίπτωση όμως, που ο νεκρός πατέρας της, δεν της αφήνει μεγάλη παρουσία ή καθόλου παρουσία, θα μπορούσε ίσως να μην εμφανιστεί κανένας διεκδικητής της κόρης. Συνεπώς, αν η επίκληρος κόρη μείνει χωρίς σύζυγο, και δεν παντρευτεί αυτό σήμαινε ότι θα εξαφανιζόταν ο «οἶκος», έτσι λοιπόν, ο νόμος πρόσταζε ότι

⁷⁵ Λιακοπουλος Ι. (1999), 217-224

ακόμα και αν η επίκληρος ανήκε στην κατώτερη οικονομική τάξη («θῆτες»), ο ἄρχων ἔπρεπε να εξαναγκάσει τον πλησιέστερο συγγενή του πατέρα της να παντρευτεί ο ίδιος, είτε να την παντρέψει με κάποιον άλλον. Αν διάλεγε την παντρέψει με κάποιον άλλον ὀφείλε να την προικίσει από τη δική του παρουσία, εκτός αν και αυτός ανήκε στην κατώτερη κοινωνική τάξη. Η σύναψη γάμου με φτωχή επίκληρος θεωρείτο αξιέπαινη πράξη.

Ο νόμος επέτρεπε σε κάθε πολίτη τη δυνατότητα να καταθέσει μια γραφή κακώσεως, δηλαδή με άλλα λόγια μια δημόσια αγωγή για κακομεταχείριση της επικλήρου, εναντίον του κύριου της, όσες φορές ο τελευταίος δεν εκπλήρωνε τα καθήκοντα του απέναντι της. Επιπλέον, όσοι ήταν ενδιαφερόμενοι για την επίκληρο, μπορούσαν να προκαλέσουν δια μιας καταγγελίας τους (*είσαγγελίας*) την επέμβαση υπέρ των συμφερόντων της του Επώνυμου ἄρχοντα, στου οποίου τα καθήκοντα περιλαμβάνονταν και ένα είδος γενικότερης εποπτείας των αθηναϊκών οίκων.

Ότι ο νόμος είχε σκοπό να γεννηθεί αρσενικός απόγονος προκειμένου να διατηρηθεί ο οίκος φαίνεται ήδη από το νόμο του Σόλωνα, ο οποίος απαιτούσε από το σύζυγό της επικλήρου να έρχεται σε σεξουαλική επαφή μαζί της τρεις φορές το μήνα, αν ήταν ανίκανος να το κάνει αυτό, ἔπρεπε να την επιστρέψει για να τη διεκδικήσει ο επόμενος πλησιέστερος συγγενής. Όπως γίνεται αντιληπτό η γυναίκα δεν είχε καμία δυνατότητα εκλογής στο προκείμενο θέμα. Ο σκοπός ήταν η ευημερία της οικογένειας ως σύνολο και μεταβίβαση περιουσίας της στην επόμενη γενιά και όχι ικανοποίηση και η προσωπική ευτυχία της γυναίκας. Τέλος αν κάποιος άνδρας πεθαίνει αφήνοντας ἔγκυο τη γυναίκα του ο ἄρχων ἔπρεπε να μεριμνήσει ὥστε η ἔγκυος να έχει φροντίδα, διορίζοντας ενδεχομένως κάποιο είδος προσωρινό κηδεμόνα.

Η θέση της Γυναίκας στο δικαστήριο

Μία γυναίκα δεν μπορούσε να υποκινήσει ή διεξάγει κανενός είδους νομική διαδικασία από μόνη της χωρίς την αρωγή και την εκπροσώπηση του *κυρίου* της. Το πεδίο δράσης στο οποίο ήταν εξοικειωμένη αλλά και περιορισμένη ήταν ο *οίκος*. Επομένως, γίνεται αντιληπτό ότι μια γυναίκα γνώριζε καλά τις εσωτερικές υποθέσεις του οίκου που δραστηριοποιείτο και κατοικούσε. Η γνώση και η αντίληψή της για τα γεγονότα την καθιστούσαν ιδανική μάρτυρα για κάθε υπόθεση που απαιτούσε αποδείξεις σχετικά με θέματα του *οίκου*. Ο Lacey υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια μιας νομικής διαμάχης οι Αθηναίοι επέτρεπαν στις γυναίκες του οίκου τους να δώσουν αποδείξεις σχετικά με την υπόθεση. Μάλιστα, αναφέρεται ότι σε υποθέσεις οικογενειακού χαρακτήρα, οι αποδείξεις που μπορούσε να προσκομίσει μια γυναίκα είχαν βαρύτερη σημασία και θεωρούνταν ισάξια με τα λεγόμενα και τα στοιχεία ενός άνδρα. Αναλογιζόμενοι το νομικό περιορισμό που υφίστατο μια γυναίκα καθώς και την μόνιμη εναπόθεσή της υπό την εποπτεία ενός άνδρα, η άποψη αυτή μας ξαφνιάζει και μας προβληματίζει για το αν πράγματι μια γυναίκα ή τουλάχιστον τα λεγόμενα της ήταν ισάξια με ενός άνδρα στη δημοκρατική αίθουσα ενός αθηναϊκού δικαστηρίου.

Είναι γενικός αποδεκτό ότι κατά τη διάρκεια μιας δίκης σε ένα αθηναϊκό δικαστήριο οποιοσδήποτε ελεύθερος άνδρας και όχι αναγκαστικά πολίτης μπορούσε να προσκομίσει αποδείξεις αναφορικά με την εκδικαζόμενη υπόθεση. Ωστόσο, αποτελούν εξαίρεση οι υποθέσεις ανθρωποκτονίας, στις οποίες γυναίκες και δούλοι μπορούσαν να καταθέσουν σε βάρος του κατηγορουμένου αλλά όχι προς την υπεράσπισή του. Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία που να τεκμηριώνουν την εφαρμογή της συγκεκριμένης εξαίρεσης.

Όποιες αποδείξεις και αν είχε μια γυναίκα για μια υπόθεση, θα ήταν αναμενόμενο να προσκομίζονταν στο δικαστήριο από τον *κύριο* της, το νομικό εκπρόσωπό της. Πάντως έχει ιδιαίτερη σημασία αν η μαρτυρία δινόταν άμεσα από την ίδια την γυναίκα ή έμμεσα με την αρωγή του κυρίου της. Αν λοιπόν τα στοιχεία κατατίθεντο έμμεσα στο δικαστήριο (το οποίο είναι και η πιθανότερη εκδοχή), τότε υποδηλώνεται ότι για το αθηναϊκό δικαστήριο δεν ήταν πράγματι ίσης αξίας οι αποδείξεις μιας γυναίκας και ενός άνδρα. Άλλωστε, το γεγονός ότι μια γυναίκα δεν παρευρίσκοντο στο δικαστήριο καταδεικνύει τη διαφορετική θέση που κατείχε έναντι ενός άνδρα στο συγκεκριμένο χώρο. Αντίθετα, στις δικαστικές αίθουσες ένας άνδρας ήταν συνήγορος του εαυτού του και είχε τη δυνατότητα να παρουσιάσει τη δική του εκδοχή των γεγονότων. Πρέπει να επισημανθεί ότι οι μάρτυρες δεν

κατέθεταν πραγματικά στο δικαστήριο, όπως συμβαίνει σήμερα αλλά απλά παρευρίσκονται επιβεβαιώνοντας τα λόγια του ομιλούντος. Επομένως, πολλές πληροφορίες ή μαρτυρίες δίνονταν χωρίς άμεση επιβεβαίωση και αυτό πιθανότατα να περιλαμβάνει και αυτά τα οποία θεωρούνταν ότι είχαν ειπωθεί από μία γυναίκα.

Όντως υπάρχουν παραδείγματα δικών που ο κύριος μιας γυναίκας εμφανίζεται να επικαλείται τη μαρτυρία της για να στελεχώσει και να στηρίξει την υπόθεση του⁷⁶. Ωστόσο μας γεννάται εύλογα το ερώτημα αν οι μαρτυρίες των συζύγων μπορούν ή πρέπει να θεωρηθούν πράγματι αποδείξεις προερχόμενες από τις γυναίκες τους. Ας επισημανθεί ότι οι σύζυγοι θα βρίσκονταν υπόλογοι για ψευδομαρτυρία στην περίπτωση που αποδεικνυόταν η σαθρότητα και αναλήθεια των όσων είχαν καταθέσει. Επιπλέον, είναι δύσκολο να δεχτούμε αναλογιζόμενοι τη δομή της αθηναϊκής κοινωνίας ότι οι άνδρες δρούσαν ως απλοί αναμεταδότες των γυναικών που βρίσκονταν κάτω από την προστασία τους, όταν μετέφεραν τα λεγόμενα και τις αποδείξεις τους στο δικαστήριο. Τέλος, αν μια γυναίκα δεν συμφωνούσε με όσα ο κύριος της κατέθεσε εκ μέρους της, με ποιο τρόπο θα μπορούσε να δηλώσει την άρνησή της σε αυτά, αφού ο κύριος της ήταν αυτός που την εκπροσωπούσε νομικά και μιλούσε εκ μέρους της;

Επιπλέον, αρκετές φορές μεταφέρεται η προθυμία των γυναικών να ορκιστούν⁷⁷ σχετικά με την αλήθεια των λεγομένων τους, που παρατίθενται στο δικαστήριο από τους κυρίους τους. Γενικά, η κατάθεση όρκου στη δικαστική αίθουσα δεν αποτελούσε υποχρεωτικό κομμάτι της νομικής διαδικασίας. Συνήθως, η κατάθεση αποδεικτικών στοιχείων από ένα Αθηναίο μάρτυρα δεν συνεπαγόταν με την παράθεση κάποιου όρκου. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως ο μάρτυρας δεν μπορούσε να βρεθεί υπόλογος για ψευδομαρτυρία. Σε γενικές γραμμές είτε ο διάδικος είτε ένα μάρτυρας μπορούσε να προσφερθεί ορκιστεί για την αλήθεια των λεγομένων του με σκοπό να καταστήσει πιο πειστικό το λόγο του. Συνήθως, το ίδιο μέσο μεταχειριζόταν και η αντίδικη πλευρά σε αυτή την περίπτωση. Έπρεπε να συμφωνήσουν και οι δύο πλευρές για να δοθούν ένορκες καταθέσεις. Αν η μια πλευρά δεν συμφωνούσε, οπότε δεν χρησιμοποιούντο όρκοι, τότε δηλωνόταν η προθυμία εκείνου που ήθελε να τεκμηριώσει τα λεγόμενά του με όρκο.

⁷⁶ Ισαίος, *Υπὲρ Εὐφιλήτου*, παρ. 5

⁷⁷ Ισαίος, *Υπὲρ Εὐφιλήτου*, παρ. 9 και Δημοσθένης, *Πρὸς Καλλικλέα περὶ Χωρίου Βλάβης*, παρ. 27

Γίνεται αντιληπτό ότι σε κάθε περίπτωση οι διάδικοι ήταν άνδρες ακόμα και όταν οι υποθέσεις αφορούσαν γυναίκες. Επιπλέον, ακόμα και αν μια γυναίκα κατείχε σημαντικές αποδείξεις για μια υπόθεση ή ήταν διατεθειμένη να ορκιστεί αναφορικά με την υπόθεση, αυτά παρουσιάζονταν στο δικαστήριο από τον *κύριο* της και εξαρτιόταν από την προθυμία του να μεταφέρει αυτόν τον όρκο και από την αντίδικη πλευρά να δεχτεί τη προσφορά του. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις όπου ο όρκος δεν λάμβανε χώρα πραγματικά, αλλά απλή δήλωση της επιθυμίας του όρκου, τότε αυτή η κίνηση εκπροσωπούσε τους ρητορικούς σκοπούς του ομιλητή.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι αν μια γυναίκα γνώριζε κάτι που θα ωφελούσε τον *κύριο* της σε μια δικαστική διαμάχη είτε ως διάδικος είτε ως μάρτυρας, τότε αυτή η γνώση μεταφερόταν στη δικαστική αίθουσα μέσω του *κυρίου* της. Πράγματι, οι Αθηναίοι αναγνώριζαν ότι μία γυναίκα μπορεί να γνωρίζει καλά τις εσωτερικές υποθέσεις του *οίκου* της. Ακόμα, σε περιπτώσεις που αμφισβητείτο η καταγωγή και επομένως και η ιθαγένεια ενός άνδρα, μια γυναίκα μπορούσε να συνδράμει «εμμέσως» στην πιστοποίηση του. Όμως, θα ήταν λανθασμένο να ισχυριστούμε ότι μια Αθηναία γυναίκα είχε το δικαίωμα να παρουσιάσει την οπτική της για τα γεγονότα μιας υπόθεσης ενώπιον του δικαστηρίου και ότι σε αυτό το πεδίο υφίστατο λιγότερους νομικούς περιορισμούς και είχε μεγαλύτερη ανεξαρτησία κινήσεων.

Κατά Νεαίρας

Στο προηγούμενο κεφάλαιο παρουσιάστηκαν οι νομικές κατηγορίες ανθρώπων που υπήρχαν στην Αθήνα και τα δικαιώματά τους ανάλογα με το πεδίο κατάταξής τους. Ο λόγος κατά της Νεαίρας θέτει σε κίνδυνο τα νομικά δικαιώματα πολλών ατόμων. Ο Απολλόδωρος κατηγόρησε τη Νεαίρα⁷⁸ ότι αυτή και ο Στέφανος προσποιούνταν ότι ήταν παντρεμένο νομικά ζευγάρι (παρ.13). Γνωρίζουμε με σιγουριά πως η Νεαίρα δεν ήταν Αθηναία, αφού ήταν πρώην εταίρα που είχε ανατραφεί ως δούλη στην Κόρινθο και στη συνέχεια είχε απελευθερωθεί.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να γίνει μία αναφορά στην θέση που κατείχαν οι εταίρες στην αθηναϊκή κοινωνία. Ο ίδιος ο λόγος αποτελεί πηγή πληροφοριών γι αυτό το θέμα. Χαρακτηριστικά ο ομιλητής μας πληροφορεί στην παράγραφο 122 ότι οι εταίρες υπάρχουν για να προσφέρουν την ηδονή στους άνδρες, ενώ οι νόμιμες σύζυγοι για να τους γεννούν γνήσια τέκνα και να διαχειρίζονται τις δουλειές του σπιτιού. Σε γενικές γραμμές θα λέγαμε ότι οι «εταίρες» κατά την αρχαιότητα ήταν οι γυναίκες, οι οποίες απαλλαγμένες των δεσμών του γάμου, ήταν οι μόνες πραγματικά ελεύθερες γυναίκες στην κλασική Αθήνα. Έβγαιναν ελεύθερα, είχαν συνήθως αξιοσημείωτη μόρφωση, συμμετείχαν σε συμπόσια κρατώντας «συντροφιά» στους ισχυρούς άνδρες της πόλης, αν είχαν την τύχη να συντηρούνται από αυτούς. Οι γυναίκες αυτές, συνήθως ξένες έρχονταν στην Αθήνα, προκειμένου να εγκατασταθούν μόνιμα ως μέτοικοι και ήταν προικισμένες με φυσικό κάλλος⁷⁹.

Επομένως, γίνεται αντιληπτό ότι η ταυτότητα της Νεαίρας ήταν γνωστή και ήταν εύκολο να αποδειχτεί και γι' αυτό πιθανότατα ο Απολλόδωρος δεν τους κατηγόρησε ότι είχαν συνάψει γάμο μεταξύ τους. Όπως αναφέρθηκε το νομικό σύστημα της Αθήνας δεν επέτρεπε το γάμο μεταξύ ενός Αθηναίου και μιας ξένης. Παράλληλα, όμως, ήταν απαγορευμένο για ένα ζευγάρι να προσποιείται ότι είναι νομικά παντρεμένο, αφού αυτό θα δήλωνε ότι παρουσιάζουν τους εαυτούς τους ως Αθηναίους.

Στην 16η παράγραφο του λόγου γίνεται παράθεση του συγκεκριμένου νόμου για να κατατοπιστούν οι δικαστές και να αποφευχθεί η άγνοια του από κάποιο μέλος του δικαστικού σώματος. Οι πλειονότητα των μελετητών πιστεύουν ότι πρόκειται για γνήσιο

⁷⁸ Carey C. (1997), *Trials from Classical Athens*, 180-210

⁷⁹ Cantarella E. (1998), σελ. 96 - 97.

νόμο της εποχής. Πιο συγκεκριμένα, ο νόμος αναφέρει ότι η περιουσία ξένου που είναι παντρεμένος με Αθηναία οφείλει να δημευθεί και το ένα τρίτο να δοθεί στον κατήγορο και να πουληθεί ίδιος ως δούλος, ενώ ο Αθηναίος σύζυγος μιας ξένης γυναίκας πρέπει να πληρώσει πρόστιμο χιλίων δραχμών. Ο συγκεκριμένος νόμος πιθανότατα να διατυπώθηκε τον 4^ο αιώνα π.Χ. για να τακτοποιηθεί το νομικό καθεστώς των παιδιών που προέρχονταν από μεικτούς γάμους μεταξύ Αθηναίων και ξένων. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπενθυμίσουμε το νόμο που εισήγαγε ο Περικλής σύμφωνα με τον οποίο για να αποκτήσει κανείς την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη, όφειλαν και οι δύο γονείς να είναι Αθηναίοι. Ο σκοπός αυτού του νόμου δεν ήταν να εμποδίσει τις σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ Αθηναίων και ξένων, αφού ο οποιοσδήποτε Αθηναίος μπορούσε να διατηρεί ξένες παλλακίδες ή να συνάψει σχέση με γυναίκες άλλων εθνικοτήτων. Επιπλέον, αν ένας Αθηναίος εγκατέλειπε μόνιμα την πόλη του, μπορούσε να νυμφευτεί ξένη χωρίς να υπάρχει κάποιο νομικό κώλυμα. Ωστόσο, ήταν απαγορευμένο σε κάθε Αθηναίο να νυμφευτεί μια ξένη και να εγγράψει τα παιδιά τους ως πολίτες. Επομένως, γίνεται αντιληπτό η ύπαρξη αυτού του νόμου στοχεύει στην αποτροπή της παράνομης και λαθραίας εισαγωγής παιδιών που προέρχονται από μεικτούς γάμους στο σώμα των Αθηναίων πολιτών⁸⁰.

Γι αυτό το λόγο ο Απολλόδωρος υποστήριξε ότι η προσποίηση αυτή από τη Νεαίρα και τον Στέφανο είχε απώτερο σκοπό. Ο ρήτορας προβάλλει την άποψη πως ο πολιτικός του αντίπαλος ενέγραψε στα μητρώα του δήμου του, των *Έρροιαδών*, δύο γιους που είχε αποκτήσει με δύο άνδρες που ούτε καν είχαν γεννηθεί στην Αττική καθώς και ένα γιο, τον οποίο είχαν αποκτήσει μαζί. Παράλληλα κατηγορεί τον Στέφανο πως πάντρεψε δύο φορές μία κόρη της Νεαίρας με Αθηναίους άνδρες προσποιούμενος τον πατέρα της και παρουσιάζοντάς την ως Αθηναία κόρη (παρ. 13).

Σημειώνεται ότι η εξαπάτηση πολιτών με αυτό τον τρόπο απαγορευόταν ρητά από το νόμο. Επομένως, για να αποδείξει ο Απολλόδωρος ότι η Νεαίρα και ο Στέφανος είχαν παραβεί το νόμο αρκούσε να αποδειχθεί ότι η Νεαίρα ήταν η μητέρα των παιδιών. Ουσιαστικά, ακόμη και αν αποδεικνυόταν ότι τα παιδιά ήταν τέκνα του Στεφάνου, πάλι το ζεύγος θα ήταν υπόλογο με το νόμο, αφού σύμφωνα με το νόμο τα παιδιά τους δεν θεωρούνταν Αθηναίοι πολίτες, αλλά παρουσιάστηκαν ως τέτοιοι. Υπενθυμίζουμε ότι για να αποκτήσει κανείς την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη έπρεπε και οι δυο γονείς του να είναι Αθηναίοι.

⁸⁰ Κάππαρης, Κ. (2008), *Κατά Νεαίρας*, 161-164

Γίνεται αντιληπτό ότι η συνέπειες μιας καταδικαστικής απόφασης θα είναι βαρυσήμαντες. Η Νεαίρα θα χάσει την ελευθερία της και θα οδηγηθεί στη δουλεία. Ο Στέφανος θα αναγκαστεί να πληρώσει ένα αρκετά υψηλό πρόστιμο, το οποίο ανέρχεται στις χίλιες δραχμές. Παράλληλα, αν ο Στέφανος ήθελε να σώσει την πολλών ετών ερωμένη του από τη δουλεία, θα έπρεπε να βρει ένα σημαντικό ποσό ώστε να μπορέσει να την εξαγοράσει από τη δημοπρασία που θα λάμβανε χώρα μετά την καταδίκη της. Αν ο Στέφανος δεν διέθετε τα χρήματα που όφειλε να χορηγήσει στη πόλη, τότε θα έχανε τα πολιτικά του δικαιώματα και θα Εξέλιπε από την πολιτική σκηνή ανακουφίζοντας με αυτό τον τρόπο τους πολιτικούς του αντιπάλους. Επιπλέον, αμφισβητούνταν η ιθαγένεια των παιδιών του Στεφάνου, αφού αν η μητέρα τους αποδεικνυόταν κατά τη διάρκεια της δίκης ότι ήταν η Νεαίρα, τότε σύμφωνα με το νόμο του Περικλή, δεν λογίζονταν ως Αθηναίοι πολίτες.

Αν προσπαθούσαμε να υπολογίσουμε χρονικά το έτος εκφώνησης του λόγου, θα υποστηρίζαμε ότι εκφωνήθηκε μετά την επάνοδο του ποιητή Ξενοκλείδη στην Αθήνα το 343, αλλά πριν τον πόλεμο με το Φίλιππο το 341, αφού η τελευταία σύγκρουση με τον Φίλιππο που αναφέρεται από τον ρήτορα ήταν το 348 αναφορικά με την Όλυνθο. Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα στοιχεία ο λόγο τοποθετείται ακριβέστερα χρονολογικά γύρω στο 342 π.Χ.

Στην πραγματικότητα ο κατηγορος της Νεαίρας δεν κατήγγειλε τη Νεαίρα λόγω νομιμοφροσύνης, αλλά το κίνητρό πίσω από αυτή τη καταγγελία ήταν πολιτικό. Τα πρόσωπα που στράφηκαν εναντίον αυτής της γυναίκας δε τη γνώριζαν προσωπικά. Ο λόγος που ο Απολλόδωρος και ο Θεόμνηστος κατηγόρησαν αυτή τη ηλικιωμένη εταίρα ήταν για να πλήξουν τον πολλών ετών εραστή της Στέφανο. Για να διαφανούν τα κίνητρα της κατηγορούσας αρχής και να δικαιολογηθεί η προγενέστερη τοποθέτηση κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστεί η σχέση μεταξύ των δύο πολιτικών ανδρών, Απολλόδωρου και Στεφάνου.⁸¹

Ο Στέφανος άνηκε το πολιτικό κόμμα το Ευβούλου, το οποίο αντιτασσόταν στην ιδέα των δαπανηρών εκστρατειών και γι' αυτό το λόγο υποστήριζε τουλάχιστον μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 340 ότι μπορεί να επιτευχθεί ειρηνική συμβίωση με τον Φίλιππο. Ο ήσσων αυτός πολιτικός είχε εμφανιστεί στην πολιτική σκηνή περίπου τη δεκαετία του 370 π.Χ. υπό την καθοδήγηση του Καλλιστράτου. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα πρώτα χρόνια της καριέρας του έκανε μηνύσεις εναντίον αντιπάλων του προστάτη του. Αυτή η εμπλοκή του σε αυτές τις δικαστικές διαμάχες έδωσαν πιθανότατα το έναυσμα στον Απολλόδωρο, ώστε στην

⁸¹ Κάππαρης (2008), 14

τεσσαρακοστή Τρίτη παράγραφο του λόγου να τον αποκαλέσει απλό συκοφάντη, που θέτει τα πολιτικά του δικαιώματα στην υπηρεσία των αρχηγών του κόμματός του κινδυνεύοντας ο ίδιος για να τους προστατέψει. Η καριέρα του Στεφάνου θα φτάσει στο απόγειό της τη δεκαετία του 340, όπου προτείνει ένα ψήφισμα για την ανανέωση της συμμαχίας με τους Μυτιληναίους και λαμβάνει μέρος στην Τρίτη πρεσβεία προς τον Φίλιππο.

Αυτή την κρίσιμη πολιτικά δεκαετία του 340 φαίνεται ότι εισέρχεται ο Απολλόδωρος στην πολιτική σκηνή και ξεκινάει η μακροχρόνια διαμάχη των δύο ανδρών. Ο Απολλόδωρος ήταν μέλος του αντιμακεδονικού κόμματος του Δημοσθένη. Αντίθετα από τον Στέφανο, ήταν ιδιαίτερα πλούσιος και γνωστός στα υψηλότερα κοινωνικά κλιμάκια. Το 348 π.Χ. εμφανίζεται ενεργά στον πολιτικό χώρο με την κλήρωσή του ως βουλευτής. Εκμεταλλευόμενος τη βουλευτική του ιδιότητα προσπάθησε να μεταφέρει χρήματα από το θεωρικό ταμείο στο στρατιωτικό για να χρηματοδοτηθεί ο αγώνας εναντίον του Φιλίππου. Υπό την πίεση των γεγονότων στη Χαλκιδική, το ψήφισμά του για τη μεταφορά των χρημάτων ενεκρίθη, αλλά μετά την πτώση της Ολύθνου του 348 π.Χ. το πολιτικό κλίμα άλλαξε επιζητώντας ειρηνική συνύπαρξη με το Φίλιππο.

Ο Στέφανος εκπροσωπώντας τα θέλω του Μακεδονικού κόμματος προσπάθησε να ακυρώσει το προηγούμενο ψήφισμα του Απολλοδώρου με γραφή παρανόμων στο δικαστήριο. Δεδομένου του επιφορτισμένου κλίματος του 347 και των φωνών που επιθυμούσαν την αποφυγή των εχθροπραξιών, ο Στέφανος πέτυχε την ακύρωση του ψηφίσματος. Στον Απολλόδωρο επιβλήθηκε το χρηματικό πρόστιμο του ενός ταλάντου.⁸²

Στην συνέχεια ακολουθεί μία ακόμη επίθεση από τη πλευρά του Στεφάνου εναντίον του Απολλοδώρου. Αν και πιθανότατα περιμέναμε η επόμενη κίνηση σε αυτό το πολιτικό παιχνίδι να είναι του Απολλοδώρου ως αντίποινα για την ακύρωση του ψηφίσματος. Ο Στέφανος λοιπόν τον κατηγορήσε για φόνο εξ αμελείας μιας γυναίκας και παρουσίασε ψευδείς μάρτυρες που στήριζαν αυτή την κακόβουλη κατηγορία. Η υπόθεση αυτή, όμως, έληξε αίσια για τον Απολλόδωρο με την αθώωσή του. Πιθανότατα, ο Στέφανος να είχε συναίσθηση ότι δεν θα επιτύγχανε την καταδίκη του Απολλοδώρου για φόνο εξ αμελείας, αλλά να επέλεξε αυτό τον ασυνήθιστο τρόπο πολιτικής επίθεσης αποσκοπώντας να πετύχει την προσωρινό αποκλεισμό του Απολλοδώρου από την πολιτική σκηνή. Είναι γνωστό πως

⁸² Κάππαρης (2008), 12-13

ένα άτομο που είχε κατηγορηθεί για ανθρωποκτονία όφειλε εξαιτίας θρησκευτικών λόγων να απέχει από το δημόσιο βίο και τα κοινά. Γύρω στο 346 π.Χ. που λαμβάνει χώρα αυτή η δίκη εναντίον του Απολλοδώρου, γίνονται διαπραγματεύσεις για την ειρήνη του Φιλοκράτη. Η υπογραφή αυτής ήταν ένας σημαντικός στόχος του Μακεδονικού κόμματος και γι' αυτό πιθανότατα να ήθελαν να αποφύγουν την ανάμειξη του πολιτικού τους αντιπάλου και έτσι ενήργησαν ώστε να τον απομακρύνουν από το πολιτικό προσκήνιο, τουλάχιστον κατά το χρονικό διάστημα των διαπραγματεύσεων.

Όπως ήταν φυσικό μετά από αυτή τη διπλή επίθεση του Στεφάνου, ήρθε η ανταπόδοση του Απολλοδώρου με τη *γραφή*⁸³ εναντίον της Νεαίρας. Είναι κάπως απροσδόκητο ότι τα αντίποινα της επίθεσης του Στεφάνου έγιναν τουλάχιστον τέσσερα χρόνια αργότερα και όχι αμέσως, όπως θα αναμέναμε. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι πίσω από κάθε επίθεση ακόμα και προσωπικού χαρακτήρα υποβόσκει πολιτικό κίνητρο και ότι το πολιτικό κλίμα και οι χρονικές συγκυρίες κατευθύνουν τις κινήσεις των πολιτικών, θα μπορούσαμε πιθανότατα να δικαιολογήσουμε αυτή την «καθυστερημένη» εκδίκηση. Την εποχή περίπου που γίνεται η καταγγελία εναντίον της Νεαίρας, η απειλή που πρεσβεύει ο Φίλιππος είναι ορατή πλέον και η επικρατεί ανησυχία στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή όπου υφίστανται συμμαχίες υπό διαρκή ανασχηματισμό για να αντιμετωπιστεί ο επερχόμενος κίνδυνος που πρεσβεύει η Μακεδονία. Πάντως, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η παρούσα υπόθεση έφτασε στη δικαστική αίθουσα λίγο πριν τον πόλεμο της Αθήνας με τον Φίλιππο το 341. Παράλληλα, δεν πρέπει να ξεφύγει της προσοχής μας ότι ο Δημοσθένης ήταν μάρτυρας υπέρ της πλευράς του Απολλοδώρου. Αυτό που ίσως μας εκπλήσσει είναι ότι ο Εύβουλος φαίνεται να στρέφεται εναντίον του παλιού του πολιτικού συμμάχου, αφού εμφανίζεται στη δίκη ως μάρτυρας κατηγορίας υπέρ του Απολλοδώρου. Αυτή η μεταστροφή του Ευβούλου υποδεικνύει τη γενικότερη αναστάτωση που επικρατεί στην Αθήνα εκείνη την κρίσιμη περίοδο. Η εντύπωση που αποκομίζουμε είναι ότι ο Στέφανος παρέμεινε σταθερός στην παλιά πολιτική περί ειρηνικής συνύπαρξης με τον Φίλιππο, αλλά μείζονες πολιτικοί της Αθήνας ακόμη και παλιοί του σύμμαχοι διαφοροποιούνται και θεωρούν τον Φίλιππο ως θανάσιμη απειλή για τα συμφέροντα της πόλης.

Όπως γίνεται αντιληπτό ο Απολλόδωρος είχε το κίνητρο και πιθανότατα την υποστήριξη και την ενθάρρυνση επιφανών πολιτικών για τη μήνυση της Νεαίρας. Αυτός όμως που εξέφερε

⁸³ Ο.π., 15

την κατηγορία δεν είναι ο Απολλόδωρος, αλλά ο γαμπρός του ο Θεόμνηστος. Δεν είμαστε σίγουροι γιατί επέλεξε να χρησιμοποιήσει το γαμπρό του, αντί να προβεί ο ίδιος στην καταγγελία. Ωστόσο, αν και ο Θεόμνηστος ήταν ο επίσημος κατήγορος, ο Απολλόδωρος ήταν ο συνήγορος, ο εκφωνητής του κύριου λόγου και γενικότερα αυτός επελήφθη όλης της υπόθεσης.

Οφείλουμε να σταθούμε και να εξετάσουμε την κατηγορία του Απολλόδωρου. Ο ρήτορας υποστηρίζει όχι απλώς ότι η Νεαίρα ήταν παλλακίδα του Στέφανου αλλά παρίσταναν το νόμιμο ζευγάρι για να ικανοποιήσουν τις απώτερους σκοπούς τους. Δεν μπορεί, όμως να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι δεν έχει κανενός είδους απόδειξη στα χέρια του προς υποστήριξη των ισχυρισμών του. Στην Αθήνα εκείνης της εποχής δεν τηρούσαν ληξιαρχικά αρχεία γεννήσεως. Το μόνο που υπήρχε αφορούσε κατά αποκλειστικότητα τους άρρενες όπου γραφόντουσαν στο δήμος τους, εφόσον είχαν κλείσει τα δεκαοκτώ χρόνια και η εγγραφή τους βασιζόταν στην αποδοχή τους από τον δήμο με ψηφοφορία, ύστερα από εξέταση της αίτησης τους. Από την άλλη πλευρά τα κορίτσια δεν καταγράφονταν σε καμία μορφής αρχείου. Η μοναδική απόδειξη της Αθηναϊκής καταγωγής τους αποτελούσε η αποδοχή τους από τον οίκο, την οικογένεια και την κοινότητα και φυσικά με τον γάμο τους με Αθηναίο πολίτη⁸⁴.

Αν ο ρήτορας θέλει να αποδείξει ότι η μητέρα των παιδιών είναι η Νεαίρα θα πρέπει να παρουσιάσει στο δικαστήριο μάρτυρες, οι οποίοι θα επιβεβαιώσουν τους ισχυρισμούς του. Ο Απολλόδωρος, ωστόσο ως μάρτυρες δεν έχει Αθηναίους πολίτες οι οποίοι απλώς θα κατέθεταν. Ο ίδιος λέει ότι οι μάρτυρες που έχει είναι οι τέσσερις δούλες της Νεαίρας. Ωστόσο, για να καταθέσουν μαρτυρία οι δούλοι πρέπει να βασανιστούν με την συγκατάθεση του κυρίου τους. Ο Στέφανος διαφώνησε πράγμα που αποτελεί τεκμήριο ψεύδους. Γενικά, η πρόκληση για τον βασανισμό ενός δούλου δεν είχε κανενός είδους βαρύτητα και συνήθως χρησιμοποιείται στους αττικούς ρήτορες ως εξήγηση για την έλλειψη μαρτύρων και άλλων αποδεικτικών μέσων, και ως μια απεγνωσμένη απόπειρα να δοθεί κάποια αξιοπιστία σε εντελώς αβάσιμους ισχυρισμούς.

Η ρητορική τεχνική αυτού του λόγου έχει δομηθεί γύρω από το γεγονός ότι ο ρήτορας χρειάζεται να πείσει το δικαστήριο για ένα ζήτημα για το οποίο δεν έχει καθόλου αποδείξεις.

⁸⁴ Κάππαρης (2008), 20-23.

Με καθαρή αίσθηση της ισχύος της νομικής θέσεως του προσπαθεί να αποφύγει ζητήματα που δεν μπορεί να αποδείξει. Για παράδειγμα αν προσπαθούσε να αποδείξει ότι τα τρία αγόρια έχουν για μητέρα τους την Νεαίρα, θα αποτύγγανε αφού θα χρειαζόταν τρανταχτά επιχειρήματα και αποδείξεις, εφόσον τα αγόρια ήταν γραμμένα στην ληξιαρχική γραμματεία του δήμου τους. Ωστόσο, δεν θα ήταν δύσκολο να αμφισβητήσει την καταγωγή των κοριτσιών χρησιμοποιώντας μόνο φήμες και υπαινιγμούς.

Ο ρήτορας αφιερώνει το ένα τρίτο του λόγου (παρ. 18-44) στη σταδιοδρομία της Νεαίρας ως εταιρία και στους διάφορους εραστές μέχρι να γνωρίσει τον Στέφανο. Φυσικά ο Απολλόδωρος δεν προσπαθεί να κατηγορήσει την Νεαίρα ότι είναι μια ξένη εταίρα δουλικής καταγωγής, καθώς αυτό είναι ανταπόδεικτο και ακόμη και υπεράσπιση συμφωνούσε σ' αυτό. Ωστόσο, το κομμάτι αυτό του λόγου προσφέρει μια ζωντανή διήγηση, προλαμβάνοντας αρνητικά τον δέκτη του λόγου προκαλώντας έντονη αισθηματική επίδραση αφού αναπτύσσονται προκαταλήψεις και οργή εναντίον της ξένης πόρνης. Μπορεί ο Απολλόδωρος να μην κρατούσε στα χέρια του αναπόδεικτες αποδείξεις ότι η Νεαίρα ήταν ένοχη για αυτό που τη κατηγορούσε ωστόσο μπορούσε να την σκιαγραφήσει δίνοντάς της ένα προφίλ μιας αδίστακτης εκμεταλλεύτριας μια ύπουλης πόρνης. Παρόμοιες τεχνικές συναντάμε και στις σημερινές δικαστικές αίθουσες.

Στο δεύτερο μέρος του λόγου (παρ.50-83), ο ρήτορας εστιάζεται στην Φανώ, την οποία θεωρεί κόρη της Νεαίρας. Ο ρήτορας βασίζεται στους αποτυχημένους γάμους της Φανώ ώστε, να δικαιολογήσει την κατηγορία του ότι είναι ξένη. Στην προσπάθεια να πείσει το ακροατήριο ότι ο ισχυρισμός του είναι αληθείς μας παρέχει αρκετές πληροφορίες για τους γάμους της Φανούς. Ο πρώτος γάμος είναι με έναν άνδρα αρκετά μεγαλύτερο που μπορεί να είχε αυτό τον άδοξο τέλος για λόγους ασυμφωνίας χαρακτήρων. Μην ξεχνάμε άλλωστε ότι Φανώ έχει μεγαλώσει σε ένα σπίτι μιας πρώην εταιράς.

Επομένως, έχει γαλουχηθεί ώστε να είναι πιο ελεύθερη από την μεσαία Αθηναία πολίτης και συγχρόνως κατέχει αρκετά ανοικτό μυαλό. Αν ξαφνικά ήρθε αντιμέτωπη με έναν μίζερο και δύστροπο άντρα είναι λογικό να προκύψουν συγκρούσεις. Παρόλο που ο άνδρας της, την έδωξε όσο κυοφορούσε, μόλις γέννησε ο Φράστωρ το αναγνώρισε ο νόμιμο τέκνο του. Ο Απολλόδωρος πίστευε ότι ο λόγος που οδηγήθηκε το ανδρόγυνο σε χωρισμό ήταν ότι είχε ακούσει έντονα τις φήμες για τη ξενική καταγωγή της νεαρής κόρης του Στέφανου (παρ. 56).

Μάλιστα, χαρακτηριστικά αναφέρει ότι ο Φράστωρ προσπάθησε να εγγράψει τον γιο του στο γένος των Βρυτιδών, στο οποίο άνηκε και ο ίδιος κάποια μέλη αντέδρασαν ωστόσο εφόσον δεν είχαν αποδείξεις ο πατέρας του παιδιού έκανε μήνυση και φυσικά, κέρδισε την δίκη (παρ. 59-60). Και σε αυτό το σημείο η επιχειρηματολογία του είναι ασθενείς βλέπουμε ότι καταφεύγει σε υπονοούμενα και αμφισβησίες προκειμένου να αποδείξει αυτά που ισχυρίζεται.⁸⁵

Το γεγονός ότι κανένα μέλος τους γένους δεν κατάφερε να αποδείξει ότι η Φανώ ήταν ξενικής καταγωγής αλλά και το θάρρος του πρώην συζύγου της Φανού οπού υπερασπίστηκε τη Φανώ, ως Αθηναία και το παιδί τους ως γνήσιος Αθηναίο. Μπορούμε να καταλάβουμε την δύσκολη θέση του Απολλόδωρο, να βρει αποδείξεις πάνω στην κατηγορία. Η αποτυχία των μελών του γένους να αποδείξουν τις κατηγορίες τους αποδυναμώνουν και ασθενούν την επιχειρηματολογία του Απολλόδωρου.

Η Φανώ επέστρεψε στο πατρικό της χωρίς την προίκα της, εφόσον ο πρώην σύζυγος της την είχε κρατήσει. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι σε γενικές γραμμές η επιστροφή της προίκας ήταν υποχρεωτική στην περίπτωση της άδοξης λύσης ενός γάμου και ο νόμος επιτακτικός πάνω σε αυτό το θέμα⁸⁶. Αν και η χορήγηση προίκας δεν αποτελούσε νομική υποχρέωση των συγγενών μιας γυναίκας, αποτελούσε μια ισχυρή κοινωνική σύμβαση. Ο καθορισμός της εμπερικλειόταν στο γαμήλιο συμβόλαιο (εγγύη) και θα λέγαμε πως κατείχε κεντρική θέση στις διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο οικογενειών.⁸⁷ Έτσι, λοιπόν, μετά το διαζύγιο η προίκα όφειλε να επιστραφεί στο σύνολό της. Ωστόσο, στην περίπτωση που ο πρώην σύζυγος αρνιόταν την επιστροφή της, τότε η προίκα έπαιρνε τη μορφή δανείου με τόκο 18%. Πρέπει να σημειωθεί ότι το επιτόκιο ήταν ιδιαίτερος υψηλό και μεγαλύτερο από το σύνθητες σε περιπτώσεις δανεισμού. Επιπροσθέτως, στην περίπτωση παρακράτηση της προίκας, ο κύριος μιας γυναίκας μπορούσε να κινηθεί νομικά εναντίον του πρώην συζύγου⁸⁸, όπως αναφέρεται και στο συγκεκριμένο λόγο.

Λίγο αργότερα (παρ. 64-66), ο ομιλητής θα αναπτύξει τον ερωτικό δεσμό με έναν παλιό εραστή της Νεαίρας, ο οποίος τους έκανε επισκέψεις κατά καιρούς. Ο παλιός εραστής της

⁸⁵ Κάππαρης (2008), 223

⁸⁶ Macdowell (2015), 141

⁸⁷ Κάππαρης (2008), 219

⁸⁸ Κάππαρης, 227

Νεαίρας ήταν ένας πλούσιος Ανδριώτης έμπορος. Και αυτό το χαρακτηριστικό του Επαίνετου δηλαδή η καλή οικονομική κατάσταση του δεν ξεφεύγει από το υπαινικτικό ύφος του Απολλοδώρου όπου ουσιαστικά την χαρακτηρίζει μοιχαλίδα. Ο κατηγορος προσπαθεί να δείξει ότι η Νεαίρα και ο Στέφανος μεταχειρίζοντουσαν την Φανώ ως εταίρα (παρ.67). Μάλιστα αναφέρει ότι ο σκοπός τους ήταν να συλληφθεί ο Επαίνετος επ' αυτοφώρω προκειμένου ο Στέφανος να τον παγιδεύσει και να τον κατηγορήσει για μοιχεία για να του αποσπάσει χρήματα, τα οποία θα αξιοποιούσε ώστε να προικίσει πάλι την κόρη του για να την παντρέψει πάλι.⁸⁹

Γίνεται ολοφάνερο ότι ο σκοπός αναφοράς στον πρώτο γάμο της Νεαίρας γίνεται καθαρά για να αμαυρωθεί η εικόνα του Στέφανου παρουσιάζεται ως ένα προαγωγό που προκειμένου να έχει κέρδος καταφεύγει σε ανόμιες πράξεις αδιαφορώντας για τον τρόπο που θα το υλοποιήσει. Επίσης, προσπαθεί συγχρόνως να προβάλει την εντύπωση ότι η Φανώ δεν μπορεί να είναι Αθηναία, επειδή οι καλές αθηναϊκές οικογένειες δεν θα ανεχόντουσαν τέτοιου είδους συμπεριφοράς από τις κόρες τους. Από νομικής απόψεως ωστόσο αυτό το επεισόδιο δεν αποδεικνύει τίποτα. Είναι, βέβαια, παράλογο γεγονός να συζητάμε για αδίκημα μοιχείας, τη στιγμή που το παράνομο ζευγάρι συνελήφθη σε οίκο ανοχής, δεδομένης και της ιδιότητας της Νεαίρας.

Ωστόσο, αν και η διάπραξη μοιχείας ή μη από τη Φανώ, δεν επηρεάζει ιδιαίτερος την συγκεκριμένη υπόθεση, ούτε σχετίζεται άμεσα με το βασικό κατηγορητήριο, η διάπραξη μοιχείας αποτελούσε ένα νομικό και κοινωνικό έγκλημα. Γι αυτό το λόγο ο νόμος ήταν ιδιαίτερα σκληρός με τους παραβάτες. Πιο συγκεκριμένα, Ο μοιχός μπορούσε να φονευτεί, εάν συλλαμβανόταν επ' αυτοφώρω, από τον προσβεβλημένο κύριο του οίκου και της γυναίκας, ή να συμφωνήσει σε πληρωμή αποζημίωσης ή να δικαστεί, να κακοποιηθεί ή να τραυματιστεί. Επιπλέον, πρέπει να επισημανθεί ότι κάθε Αθηναίος πολίτης ήταν υποχρεωμένος από το νόμο, αν συνελάμβανε τη σύζυγό του σε ερωτικές περιπτώσεις με οποιονδήποτε άλλον άντρα, να την εκδιώξει από το συζυγικό τους οίκο, να την αποπέμψει, και μάλιστα υπό την απειλή της στέρξης των πολιτικών του δικαιωμάτων. Της απαγορευόταν, επίσης, να παρίσταται σε δημόσιες θρησκευτικές τελετές και να φορά κάθε είδους κοσμήματα, πιθανόν για να μειωθεί η ελκυστικότητά της. Όποιος την έβλεπε να

⁸⁹ Ο.π., 245-250

παραβαίνει αυτό τον κανόνα μπορούσε να της αφαιρέσει τα κοσμήματα και τα ρούχα και να τη χαστουκίσει⁹⁰.

Όσο αφορά το δεύτερο γάμο της Φανώ με τον Θεογενή, τον άρχοντα βασιλιά του έτος, επίσης κατέληξε σε διαζύγιο σε λιγότερο από ένα χρόνο (παρ. 72). Ο Απολλόδωρος, ερμηνεύει πάλι το διαζύγιο της στις φήμες λέγοντας με βεβαιότητα ότι ήταν αποτέλεσμα της αποκάλυψης της ξενικής καταγωγής της Φανούς. Ωστόσο μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι αυτός δεν είναι λόγος. Ο Θεογένης χώρισε τη γυναίκα ύστερα από μια συνάντηση με τον Άρειο Πάγο, κεκλεισμένων των θυρών με δική του πρωτοβουλία (παρ.80-83). Δεν γνωρίζουμε τι ειπώθηκε μες αυτό σεβαστό βουλευτήριο, αλλά αν ο Άρειος Πάγος ήταν σε θέση να αποδείξει ότι Φανώ ήταν ξένη, ότι ο Στέφανος έχει εξαπατήσει τον άρχοντα βασιλέα και του έδωσε μια ξένη γυναίκα με το πρόσχημα ότι ήταν πολίτης, και ότι αυτή η γυναίκα με το ρόλο της ως συζύγου του βασιλέως είχε τελέσει μερικές από τις πιο ιερές τελετουργίες της πόλης, το λιγότερο που θα έχει να κάνει ήταν να παραπέμψει τη Φανώ και τον Στέφανο σε λαϊκό δικαστήριο.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό που ειπώθηκε κεκλεισμένων των θυρών ήταν ότι υπόδειξη του Αρείου Πάγου ότι η γυναίκα του δεν ήταν παρθένα και ότι είχε παντρευτεί πάλι⁹¹. Εφόσον, οι ιεροί κανονισμοί όριζαν ότι γυναίκα του άρχοντα βασιλέα όφειλε να μην είχε ξαναπαντρευτεί στο παρελθόν, αυτή θα ήταν μια σημαντική λεπτομέρεια στο βιβλιογραφικό της Φανούς που θα προκαλούσε η παραβίαση για να προσελκύσει το ενδιαφέρον του Αρείου Πάγου. Ωστόσο αν ισχύει αυτό δεν είναι αρκετό ώστε να την παραπέμψουν σε λαϊκό δικαστήριο. Δε χρειαζόταν ο Θεογένης να χωρίσει τη γυναίκα του αρκούσε ένα πρόστιμο να πληρώσει και να ζητήσει συγγνώμη. Ωστόσο στην περίπτωση που όντως δεν ήταν αθηναία πολίτης η Φανώ, όντως ξενικής καταγωγής, με βεβαιότητα Άρειος Πάγος θα απαιτούσε από τον βασιλιά να την χωρίσει. Συνεπώς μπορούμε να καταλήξουμε ότι ούτε ο Άρειος Πάγος το ισχυρό ανακριτικό συμβούλιο στην αθηναϊκή πολιτεία δεν μπορούσε να αποδείξει ότι Φανώ ήταν κόρη της Νεαίρας, αυτό σήμαινε ότι κανένας άλλος δεν μπορούσε να το αποδείξει⁹².

⁹⁰ Biscardi (2005), σελ. 174, 175 και Mossé (1993), σελ. 63 και Blundell S. (1995), σελ. 125 και MacDowell (2015) σελ 193 και Κάππαρης (2008), 251-254

⁹¹ Κάππαρης (2008), 266

⁹² Ο.π., 283-284

Κρίνεται σκόπιμο να επεξηγηθεί η σχετικά εκτενής αναφορά του ομιλούντος στα θρησκευτικά μυστήρια της πόλης και στο ιερατικό καθήκον που είχε επωμιστεί η Φανώ ως γυναίκα του Άρχοντος βασιλέως (παρ. 74-78). Οι γυναίκες που αναλάμβαναν ιερατικά καθήκοντα, όπως η Φανώ, έχρηζαν σεβασμού και εκπροσωπούσαν την πόλη απέναντι στους θεούς διοργανώνοντας γιορτές, όπως τα Ανθεστήρια. Χαρακτηριστικά στη συγκεκριμένη γιορτή η «βασιλίνα» θεωρείτο ο συνδυετικός κρίκος μεταξύ του θεού Διονύσου και της πόλης, καθώς ικέτευε για την εφορία των καρπών και την ευλογία της γης⁹³. Επιπλέον, ερχόταν σε επαφή με τις «γεραιαίς» και δεχόταν μύηση στις μυστικιστικές τελετές. Παράλληλα, έδινε όρκο γύρω από το βωμό, ο οποίος πιθανότατα να σηματοδοτούσε και την έναρξη των καθηκόντων της.⁹⁴ Μάλιστα στην παράγραφο 78 παρατίθεται ένα μέρος του όρκου από τον ομιλών. Στην πραγματικότητα η αναφορά στις ιερές τελετές και η παράθεση του όρου, αποσκοπεί στο να καταδείξει την ακαταλληλότητα της Φανούς για αυτή τη θέση και να προβάλλει την ατίμωση που προκάλεσε στους ιερούς θεσμούς⁹⁵. Ο ομιλών προσπαθεί να δείξει ότι η κατηγορία της Νεαίρας δεν αφορά μόνο άτομα, αλλά ολόκληρη την πόλη⁹⁶. Άλλωστε, ένα πρόσωπο που έχει προσφέρει τα θεία και έχει μείνει ατιμώρητο, είναι δυνατό να αποτελεί μίasma για την πόλη που θα προκαλέσει πολλές καταστροφές σε αυτή.

Μετά τη διήγηση για τον δεύτερο γάμο της Φανούς ακολουθεί μια μακρά παρέκβαση (παρ.94-106) για τη πολιτογράφηση των Πλαταιών.⁹⁷ Ο Απολλόδωρος σε συνέχεια θα μας μιλήσει για την πρόκριση για το βασανισμό των δούλων (παρ. 120-125). Το γεγονός λοιπόν ότι τον βασανισμό των δούλων το αφήνει στο τέλος του λόγου και δεν τον αναφέρει στο κυρίως μέρος αυτό σημαίνει ότι και ο ίδιος είχε διαπιστώσει πόσο αδύναμο και ασθενείς ήταν.

Αυτό που προσπαθεί να κάνει είναι να προκαταλάβει το λόγο του του Στεφάνου ο οποίος θα ακολουθήσει μετά απ' αυτόν. Φαίνεται ότι ο Απολλόδωρος έχει καταλάβει ότι ο Στέφανος θα βασιστεί ως προς την επιχειρηματολογία του, πάνω σ' αυτό που ο ίδιος απότυχε να αποδείξει⁹⁸, δηλαδή θα δεκτό ότι η Νεαίρα πράγματι ήταν πρώην εταίρα και γι' αυτό το λόγο δεν είναι νόμιμη σύζυγος του αλλά μια απλή παλλακίδα. Και επίσης ότι τα παιδιά του είναι

⁹³ Ο.π., 272

⁹⁴ Οπ., 280

⁹⁵ Κάππαρης (2008), 282

⁹⁶ Ο.π., 273

⁹⁷ Ο.π., 304

⁹⁸ Ο.π., 23

παιδιά της προηγούμενης σύζυγος του που ήταν Αθηναία και όχι της Νεαίρας. Αρκεί ο Στέφανος φέρει στο δικαστήριο συγγενείς της πρώτης του γυναίκας η οποία επιβεβαιώνουν ότι όντως πραγματική παντρευτεί αυτή είναι γυναίκα. Αν επιβεβαιώναν ότι παιδιά του ο Στέφανος τα έκανε με τη πρώτη του γυναίκα θα καταρρίπτονταν οι κατηγορίες του δικανικού αντιπάλου του. Φυσικά, ολόκληρος ο λόγος του Απολλοδώρου καταστρέφονται γινόταν αβάσιμος και μη πειστικός. Ο Απολλόδωρος το μόνο που έχει στα χέρια του ως απόδειξη της κατηγορίας του είναι γενικά κάποιες φήμες που κυκλοφορούσαν στην Αθήνα.

Αυτή η τεχνική του Απολλοδώρου συχνά παρανοήθηκε και παρερμηνεύτηκε ως μια αποτυχημένη απόπειρα, η οποία κινείται σε λάθος κατεύθυνση. Ήδη από την αρχαιότητα του ασκήθηκε αυστηρή κριτική στον λόγο του. Χαρακτήριζαν το ύφος του πλαδαρό και απλωμένο. Αλλά μην ξεχνάμε ότι Απολλόδωρος δεν έχει αποδείξεις στα χέρια του, προσπαθεί να προσελκύσει την προσοχή των δικαστών με την ερωτική ζωή της Νεαίρας χρησιμοποιεί τις ζωντανές ιστορίες για τον εορτασμό των Ανθεστηρίων και την τραγική μοίρα των Πλαταιών για να δώσει ζωντάνια την διήγηση του, παρακινώντας την συναισθηματική σφαίρα των δικαστών. Προσπαθεί να κρατήσει επάνω του, στον λόγο και στην επιχειρηματολογία του το ενδιαφέρον των δικαστών αποφεύγοντας τις περίπλοκες ρητορικές αναλύσεις και σύνθετα επιχειρήματα.

Κλείνοντας, προβαίνουμε σε μια παρατήρηση για τη θέση της γυναίκας στο δικαστικό χώρο. Στο συγκεκριμένο λόγο οδηγείται στο εδώλιο του κατηγορουμένου μια γυναίκα μη Αθηναϊκής καταγωγής και αν κριθεί ένοχη θα έρθει αντιμέτωπη με βαρύτερες κυρώσεις. Ωστόσο, ως γυναίκα και συνάμα ξένη δεν έχει τη δυνατότητα να πάρει το λόγο και να προσπαθήσει να υπερασπιστεί τον εαυτό της. Έτσι, είναι αναγκασμένη να εναποθέσει όλες της τις ελπίδες στη ρητορική δεινότητα του προστάτη – κυρίου της. Επιπλέον, είναι πολύ πιθανό η Νεαίρα και η τύχη να αντιμετωπίζεται απλά ως ένα μέσο για να πληγωθεί ένας άνδρας, ο Στέφανος. Η κατηγορία κατά της Νεαίρας μπορεί απλά να είναι ένα πολιτικό παιχνίδι που δημιούργησε η αντιπαλότητα των ανδρών, αλλά η Νεαίρα να είναι εκείνη που πληρώνει τις συνέπειες αυτού του παιχνιδιού.

Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία

Ερμηνευτική προσέγγιση

Ο λόγος «ὑπὲρ του Ερατοσθένους φόνου ἀπολογία» αφορά την υπόθεση δολοφονίας ενός μοιχού από το θιγόμενο σύζυγο, από τον οποίο εκφωνήθηκε ο παρόν λόγος κατά την εκδίκηση της υπόθεσης ενώπιον του δικαστηρίου του Δελφινίου⁹⁹, στο οποίο δικάζονταν υποθέσεις δικαιολογημένης ανθρωποκτονίας. Κατά αυτές ο δράστης ομολογούσε το φόνο αλλά αποζητούσε την αθώωσή του υποστηρίζοντας ότι η πράξη του ήταν σύμφωνη με τις επιταγές του νόμου¹⁰⁰. Ο συγκεκριμένος λόγος συντέθηκε από τον Λυσία προς υπεράσπιση του κατηγορουμένου Ευφίλητου, ο οποίος κατέλαβε τη γυναίκα του να μοιχεύεται με τον νεαρό Ερατοσθένη και τον σκότωσε. Οι συγγενείς του θύματος ισχυρίζονται ότι ο δράστης έδρασε εκ προμελέτης. Ο κατηγορούμενος μέσα από την ἀπολογία του θα πρέπει να πείσει τους δικαστές ότι φόνος που έπραξε ήταν σύμφωνος με τις επιταγές του νόμου και χρειάζεται να αιτιολογήσει γιατί επέλεξε την συγκεκριμένη τιμωρία για το μοιχό έναντι των άλλων εναλλακτικών πρακτικών που θα μπορούσε να διαλέξει. Επιπλέον, για να αθωωθεί ο κατηγορούμενος πρέπει να αποδειχθεί ότι εκτέλεσε το έγκλημα, αφοτου έπιασε απ' αυτοφώρω το μοιχό και ότι δεν υποκίνησε με κανένα τρόπο την μοιραία επίσκεψη του Ερατοσθένη στο σπίτι του Ευφίλητου¹⁰¹. Εάν αποδειχθεί ο φονευθέν δελεάστηκε από το σύζυγο της γυναίκας στο σπίτι του, τότε χάνει το νομικό δικαίωμα να τιμωρήσει το μοιχό.

Το νομικό σύστημα της Αθήνας όριζε ότι ο μοιχός μπορούσε να φονευτεί, μόνο εάν συλλαμβανόταν επ' αυτοφώρω, από τον προσβεβλημένο κύριο του οίκου και της γυναίκας. Μάλιστα, ο ομιλών θα αναφερθεί σε αυτό το νόμο και θα υποστηρίξει ότι η συγκεκριμένη ποινή θεωρήθηκε τόσο δίκαιη από τον νομοθέτη για αυτό το αδίκημα, ώστε την όρισε και για τις παλλακίδες εκτός από τις νόμιμες συζύγους.¹⁰² Επιπλέον, αν ο απατημένο σύζυγος δεν προέβαινε στην εκτέλεση του μοιχού, μπορούσε να απαιτήσει την πληρωμή αποζημίωσης ή να τον οδηγήσει σε δίκη¹⁰³.

⁹⁹ Carey C. (2002), *Lysias Selected Speeches*, 60 και Todd S.D. (2007), *A Commentary on Lysias*, 45

¹⁰⁰ Carey C. (2000), *Trials from Classical Athens*, 27

¹⁰¹ Carey C. (2002), 60

¹⁰² Λυσίας, Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία, 30-1

¹⁰³ Lacey W.K. (1968), 114

Οι συνέπειες για μια γυναίκα, η οποία απατούσε το σύζυγό της επηρέαζαν σε σημαντικό βαθμό τη ζωή της. Κάθε Αθηναίος πολίτης ήταν υποχρεωμένος από το νόμο, αν συνελάμβανε τη σύζυγό του σε ερωτικές περιπτώξεις με οποιονδήποτε άλλον άντρα, να την εκδιώξει από το συζυγικό τους οίκο, αν δεν το έκανε του στερούσαν τα πολιτικά του δικαιώματα., Της απαγορευόταν, επίσης, να παρίσταται σε δημόσιες θρησκευτικές τελετές και να φορά κάθε είδους κοσμήματα. Όποιος την έβλεπε να παραβαίνει αυτό την νομοθετική απαγόρευση μπορούσε να της αφαιρέσει τα κοσμήματα και τα ρούχα και να τη χαστουκίσει¹⁰⁴.

Είναι αξιοπρόσεκτη η ονομασία του συγκεκριμένου λόγου. Η συνήθης πρακτική ήταν οι εκφωνούμενοι λόγοι να παίρνουν το όνομα του προσώπου που βρισκόταν στο εδώλιο κατηγορουμένου. Ωστόσο, ο παρόν λόγος αναφέρεται στο όνομα του θύματος. Αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί αν λάβουμε υπόψη την οικονομική και κοινωνική θέση των δύο ανδρών. Ο Ερατοσθένης προερχόταν από οικονομικά εύρωστη οικογένεια με πολιτική επιρροή σε αντίθεση με το Ευφίλητο, που η μόνη του μνεία είναι αυτός ο λόγος.¹⁰⁵

Ως προς τη χρονολόγησή του δεν είναι δυνατός ο ακριβής προσδιορισμός της¹⁰⁶. Σε γενικές γραμμές θα λέγαμε ότι συντέθηκε κάποια στιγμή μετά το 403 π.Χ το ξεκίνημα γραφής των λόγων του Λυσία και πριν την απόσυρσή του από τη συγγραφή ή το θάνατό του περίπου το 380. Αυτό που μπορούμε να εκφράσουμε με σιγουριά είναι ότι ο παρόν λόγος έχει συντεθεί από το Λυσία καθώς δεν προκύπτει κανένα στοιχείο κατά την ανάλυση του, που θα μας έκανε να αμφισβητήσουμε την αυθεντικότητα του λόγου¹⁰⁷.

Ο λόγος ξεκινάει με τον ομιλητή να προσπαθεί να εγείρει συναισθήματα κατανόησης από τους δικαστές. Τους ζητά να τον δικάσουν με τρόπο ανάλογο που θα επιθυμούσαν να δικάσουν αυτοί, αν ως άνδρες είχαν συνειδητοποιήσει τη μοιχεία της συζύγου τους και είχαν προβεί στην ίδια εγκληματική πράξη ως φυσικό επακόλουθο. Συνεχίζοντας υποστηρίζει ότι οποιοσδήποτε στη θέση του θα αγανακτούσε με τον «καταστροφέα» του οίκου του και θα απαιτούσε την τιμωρία του υπαίτιου. Ο ομιλών με στρατηγικό τρόπο προσπαθεί να στρέψει τα βλέμματα των δικαστών μακριά από το δικό του έγκλημα. Στην

¹⁰⁴ Biscardi (2005), σελ. 174, 175 και Mossé (1993), σελ. 63 και Blundell S. (1995), σελ. 125 και MacDowell (2015) σελ 193

¹⁰⁵ Todd S.D. (2007), 43

¹⁰⁶ Carey C. (2002), 59

¹⁰⁷ Ο.π. 64

πραγματικότητα εκδικάζεται μία δίκη φόνου, την οποία ο ομιλών προσπαθεί να μετατρέψει σε μια δίκη μοιχείας. Σύμφωνα με τον κατηγορούμενο ο πραγματικός ένοχος είναι ο Ερατοσθένης και όχι εκείνος¹⁰⁸.

Γενικεύοντας ισχυρίζεται ότι αναφορικά με την τιμωρία του μοιχού συμπράττουν μαζί του όλοι οι άνθρωποι της Ελλάδας ανεξαρτήτως πόλης ή πολιτεύματος ή κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης. Σε αυτό το σημείο αναφέρεται στον ποινικό κολασμό της μοιχείας. Ουσιαστικά, υποστηρίζεται για πως ο ποινική τιμωρία της μοιχείας είχε θεσπιστεί για την προστασία των ευρύτερων κοινωνικών αγαθών και αξιών, πέρα από τη φύση της συγκεκριμένης περίπτωσης και τα χαρακτηριστικά των εμπλεκόμενων προσώπων. Παράλληλα συνεχίζοντας την ανάλυση του ψυχολογικού του επιχειρήματος, δηλώνει ότι οι μοιχοί δεν δικαιούνται συγχώρεση ή επιβολή μικρής ποινής και συνάμα καλεί τους άνδρες δικαστές να συμπράξουν με αυτή την άποψη.

Στην συνέχεια, στην τέταρτη παράγραφο του λόγου, ο κατηγορούμενος αφηγείται το χρονικό της ιστορίας, επιδιώκοντας να αποδείξει ότι η δολοφονία του Ερατοσθένους δεν εξυπηρετούσε δόλια κίνητρα. Δηλώνεται ξεκάθαρα ότι δεν προϋπήρχε κάποια προγενέστερη έχθρα μεταξύ των δύο ανδρών, όπου η μοιχεία θα μπορούσε να ήταν το πρόσχημα του κατηγορουμένου για τη διάπραξη του φόνου. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι δεν είμαστε σε θέση να προβούμε σε σίγουρη ταυτοποίηση του φονευθέντος. Όμως, το συγκεκριμένο όνομα ήταν αρκετά σπάνιο στην Αθήνα και μας παραπέμπει σε έναν από τους τριάκοντα τυράννους ή σε κάποιο συγγενικό του πρόσωπο λόγω της κοινής χρήσης ονομάτων μέσα σε μία οικογένεια. Αν αυτή η υπόθεση για την ταυτότητα του Ερατοσθένους ισχύει, τότε ίσως υπήρχε κάποια προγενέστερη αντιπάθεια προς αυτό το άτομο και ο ομιλών ίσως δεν αναφέρεται στην ταυτότητα του φονευθέντος για να μην του καταλογιστεί κάποιο άλλο κίνητρο για τη δολοφονία του. Αν και η ταυτότητά του θα μπορούσε να λειτουργήσει και υπέρ του κατηγορουμένου λόγω της γενικής αντιπάθειας που υπήρχε για τους τριάκοντα τυράννους¹⁰⁹.

Ακόμα, δηλώνει ότι δεν επιδίωκε να βρει έναν «εύκολο» τρόπο για να βελτιώσει την άσχημη οικονομική του κατάσταση ερχόμενος σε οικονομικό συμβιβασμό με το μοιχό. Η μη

¹⁰⁸ Todd S.D. (2007), 89

¹⁰⁹ Gagarin M. (2000), *Lysias*, trans. Todd, 15

οικονομική ευρωστία του Ευφίλητου επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι η σύζυγός του θήλαζε το παιδί τους, όπως πληροφορούμαστε κατά τη διάρκεια της εξιστόρησης των γεγονότων. Το αναμενόμενο θα ήταν μία τροφός να φροντίζει για τις ανάγκες του βρέφους. Μόνο οι φτωχές οικογένειες, όπως του κατηγορουμένου, δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να έχουν τροφούς στην υπηρεσία τους.

Ο ομιλών τονίζει ρητά την αδικία που διέπραξε σε βάρος του ο Ερατοσθένης, αφού ήταν αυτός που διέφθειρε και σύναψε παράνομη εξωσυζυγική σχέση με τη γυναίκα του, ντρόπιασε τα παιδιά του και τον ίδιο. Ο κατηγορούμενος σε πολλά σημεία του λόγου τονίζει τον ψυχικό εκμαυλισμό της γυναίκας του και τις συνέπειες της πράξης της, καταδεικνύοντας με έμμεσο τρόπο τη βαρύτητα του αδικήματος του Ερατοσθένη.

Στην παράγραφο πέντε ο Ευφίλητος δηλώνει ότι θα περιγράψει τα γεγονότα από την αρχή χωρίς να παραλείψει κάτι, θεωρώντας ότι μέσα από τη λεπτομερή αφήγηση των γεγονότων θα διαφανεί η αλήθεια και θα μπορέσει να εξασφαλίσει την σωτηρία του. Έτσι, λοιπόν, από την πέμπτη ως και την όγδοη παράγραφο αναφέρεται στη σύναψη του γάμου του, στη γέννηση του παιδιού του και γενικότερα στην περίοδο που ο οίκος του ευδοκίμωσε, αφού η σύζυγός του επιδείκνυε την πρέπουσα συμπεριφορά ως σύζυγος, μητέρα, νοικοκυρά και υπεύθυνη του οίκου. Παρόλη τη λεπτομερή αναφορά που θα προβεί ο κατηγορούμενος στα γεγονότα πριν την τέλεση του φόνου, ο ομιλών θα αποφύγει να δώσει λεπτομέρειες σχετικά με την ίδια την εκτέλεση του φόνου¹¹⁰.

Επιπροσθέτως, ορίζεται ως χρονική αφετηρία των συμφορών του ομιλούντος ο θάνατος της μητέρας του, ο οποίος στάθηκε αφορμή για της μοιραίας συνάντησης των επικείμενων εραστών. Τονίζεται ότι ο Ερατοσθένης επιδίωξε τη γνωριμία και τη σύναψη αυτής της σχέσης μη πτοούμενος από το γεγονός ότι αντικείμενο του ερωτικού του πόθου ήταν μία παντρεμένη γυναίκα και μη σκεπτόμενος τις συνέπειες που θα είχε για τον οίκο της.

Στη συνέχεια στις παραγράφους 11-14 προβαίνει στην εξιστόρηση ενός περιστατικού μοιχείας θέλοντας να καταδείξει τον ψυχικό εκμαυλισμό της συζύγου του και εμμέσως να υποδηλώσει την ενοχή του Ερατοσθένη γι αυτόν. Η σύζυγός του δεν σεβάστηκε τον οίκο τους, αφού δεν δίστασε να συνάπτει τις εξωσυζυγικές συναντήσεις της μέσα σε αυτόν. Μιας τέτοιας είδους συνάντηση παραλίγο να γίνει αυτόπτης μάρτυρας ο κατηγορούμενος, όταν

¹¹⁰Todd S.D. (2007), 92

κάποτε επέστρεψε νωρίτερα σπίτι του από τον αγρό. Σκιαγραφείται εναργέστατα η δολιότητα και η έλλειψη ντροπής της συζύγου του κατηγορουμένου ως απόρροια αυτής της μοιραίας παράνομης σχέσης.

Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι η σύζυγος του αντιμετώπισε με ψυχραιμία, πως ο σύζυγος και εραστής της βρέθηκαν κάτω από την ίδια στέγη και ήταν συνάμα σε θέση να καταστρώσει γρήγορα ένα σχέδιο φυγάδευσης του Ερατοσθένη από την οικία της χωρίς να γίνει αντιληπτή από το σύζυγό της. Στην αρχή, λοιπόν, υποδέχτηκε με φαινομενική χαρά τον σύζυγό της και χρησιμοποίησε το ίδιο της το παιδί ως δικαιολογία για να αποχωρήσει από το δείπνο και να φυγαδεύσει τον εραστή της. Μάλιστα, έφτασε στο σημείο να κατηγορήσει το σύζυγό της, ότι ελκύεται ερωτικά από την υπηρέτρια της και προσποιούμενη τη ζηλιάρα σύζυγο να τον κλειδώσει στο δωμάτιο, ώστε να μπορέσει ανενόχλητη να ολοκληρώσει το σχέδιο της χωρίς να κινήσει τις υποψίες του συζύγου της. Παράλληλα, η απρεπής συμπεριφορά της ως απότοκο αυτής της σχέσης καταδεικνύεται και από το ότι το συγκεκριμένο βράδυ ήταν βαμμένη στο πρόσωπο μη σεβόμενη το πένθος του συζύγου της για χαμό του αδερφού του.

Παρόλη την ύποπτη συμπεριφορά αυτής της γυναίκας, ο Ευφίλητος δεν υποψιάστηκε την μοιχεία της. Παρατηρούμε ότι στρατηγικά ο ομιλών παρουσιάζεται ως ήρεμος, ευκολόπιστος και αγαθός άνθρωπος που δεν είχε μάθει να υποψιάζεται τους ανθρώπους και γενικά είναι εκ διαμέτρων αντίθετος με τη σκοτεινή προσωπικότητα του Ερατοσθένη¹¹¹. Σκοπίμως, ο Λυσίας θέλοντας να αποτινάξει την πιθανότητα του προμελετημένου εγκλήματος, σκιαγραφεί μία σχεδόν κωμική ανδρική φιγούρα, που χειραγωγείται από τη μοιχαλίδα σύζυγό του χωρίς να αντιλαμβάνεται το ατόπημα που έχει εκείνη υποπέσει παράλα τα σημάδια της ενοχής της¹¹². Παράλληλα, η αγαθή φιγούρα του Ευφίλητου κάνει τον ακροατή του λόγου να αισθανθεί έξυπνος, αφού συνειδητοποιεί πριν από τον ενδιαφερόμενο τι σημαίνει η ύποπτη συμπεριφορά της συζύγου.¹¹³

Έτσι, ο ενδιαφερόμενος πληροφορήθηκε την αλήθεια από μία ηλικιωμένη απεσταλμένη από μία άλλη παντρεμένη μοιχαλίδα γυναίκα που είχε ρίξει προγενέστερα στα δίκτυα του ο Ερατοσθένης. Μάλιστα αυτή η μαντατοφόρος ενημερώνει τον ομιλητή πως η διαφθορά

¹¹¹ Carey C. (2000), 35

¹¹² Carey C. (2002), 60

¹¹³ Todd S.D. (2007), 93

παντρεμένων γυναικών και καθ' επέκταση η καταστροφή του οίκου τους ήταν μια συνειδητή καθ' εξακολούθηση συμπεριφορά του θύματος. Οφείλουμε να σημειώσουμε πως όλες αυτές οι γυναίκες διαφθείρονταν από τον Ερατοσθένη και έφταναν στο σημείο να συνάψουν σχέση μαζί του παρόλη την κοινωνική κατακραυγή και τον αποκλεισμό που τις περίμενε σε περίπτωση που γινόταν αντιληπτό το ατόπημα τους.

Ο κατηγορούμενος καθ' υπόταξη της αυτής της αγγελιοφόρου απομόνωσε τη δούλη της συζύγου και απειλώντας την με βασανισμό, κατάφερε να αποσπάσει την ομολογία της. Κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι ο βασανισμός ήταν μια συνηθισμένη πρακτική για την απόσπαση της ομολογίας ενός δούλου ακόμα και από τα δικαστήρια με το σκεπτικό ότι το δουλικό φρόνημα και η επιβαλλόμενη αφοσίωση στον εκάστοτε αφέντη τους θα εμπόδιζε την αποκάλυψη και παραδοχή της αλήθειας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η δούλη απειλείται ότι θα πάρει τη θέση του υποζυγίου στο γύρισμα των τροχών του μύλου. Αν και στην αρχή η δούλη αρνείται την ενοχή της κυράς της, ύστερα από την ονομαστική καθ' υπόδειξη του υπαίτιου αυτής της μοιχείας, ακολουθεί η παραδοχή της αλήθειας. Στη συνέχεια προσπαθώντας να σώσει τον εαυτό της από την επικείμενη τιμωρία της, του διηγείται όλο το χρονικό αυτής της παράνομης σχέσης και παραδέχεται πώς αυτή τους έφερε κοντά ύστερα από παραίνεση του Ερατοσθένη, ο οποίος συνειδητά και για καιρό πολιορκούσε μία παντρεμένη γυναίκα μέχρι να την διαφθείρει. Τέλος, υποχρεώθηκε να φανερώσει τη μοιχεία αυτή επ' αυτοφώρω στον ομιλούντα. Αν και η δούλη διαδραμάτισε κομβικό ρόλο σε όλη την υπόθεση και είναι η μόνη μάρτυρας που θα μπορούσε να επιβεβαιώσει τα λεγόμενα του ομιλούντος για τα γεγονότα πριν την τέλεση του φόνου, ο κατηγορούμενος δεν εμφανίζεται πρόθυμος να παραδώσει σε βασανισμός αυτή τη γυναίκα για να δώσει τη μαρτυρία της. Αυτή η παρατήρηση θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο κατηγορούμενος κρύβει κάτι. Ωστόσο, ο αγαθός τρόπος σκέψης του υποσκάπτει τα θεμέλια των αμφιβολιών μας.¹¹⁴

Αμέσως μετά περιγράφεται το χρονικό της αποκάλυψης της μοιχείας και της επακόλουθης δολοφονίας. Μερικές μέρες αργότερα από την ομολογία της δούλης, εκείνη ξύπνησε τον Εφίλητο πληροφορώντας τον, ότι ο Ερατοσθένης έχει εισέρθει στην κατοικία του. Τότε, ο κατηγορούμενος, αφού την διέταξε να προσέχει την πόρτα, ξεχύθηκε στους δρόμους για να βρει μάρτυρες. Έτσι, επέστρεψε στην κατοικία του με όσους φίλους του, βρήκε στα σπίτια

¹¹⁴ Carey C. (2002), 63, 77

τους και με μερικούς δαυλούς και συνέλαβε τη γυναίκα του στο κρεβάτι πλάι στο γυμνό εραστή της. Στο αντίκρισμα αυτής της εικόνας όρμησε στον εραστή, τον χτύπησε και του ζήτησε το λόγο για τον ατιμασμό που του προκαλούσε. Τονίζεται ότι ο Ερατοσθένης αμέσως παραδέχεται την εμφανή ενοχή του και επιδιώκοντας να γλιτώσει το θάνατο αντιπροτείνει ως ποινή για την παράβασή του την πληρωμή του χρηματικού ποσού.

Η απάντηση όμως, του Εφίλητου είναι χαρακτηριστική και ενδεικτική της υπερασπιστικής του γραμμής, αφού δηλώνει ότι δεν σκότωσε τον εραστή της γυναίκας του λόγω της βεβαρυμμένης ψυχικής του κατάστασης αλλά επειδή επρόκειτο για επιταγή του νόμου. Είναι εμφανές ότι ο κατηγορούμενος θέλοντας να διαψεύσει την ύπαρξη οποιουδήποτε άλλου κινήτρου της δολοφονίας, παρουσιάζει τον εαυτό του ως νομοταγή και ευπρεπή πολίτη. Γι αυτό το λόγω επανειλημμένα μέσα στο λόγο του αναφέρεται στην ύπαρξη αυτού του νόμου και στην ηθική υποχρέωση που αισθανόταν ως προς τη συμμόρφωση του σε αυτόν. Μάλιστα προσπαθεί να ασκήσει πίεση στους δικαστές και στην κοινή αθηναϊκή γνώμη, αφού όπως αναφέρει στην εικοστή ένατη παράγραφο του έργου εκείνοι ήταν που θέσπισαν και στήριξαν ως δίκαιο το συγκεκριμένο νόμο. Ο ίδιος θα μπορούσε να δεχτεί το χρηματικό πόσο που του προσφέρθηκε και να αποφύγει αυτή τη δίκη, αλλά προτίμησε να τιμήσει τον αθηναϊκό νόμο. Θέλοντας να ισχυροποιήσει αυτόν τον ισχυρισμό του προβαίνει στην τριακοστή πρώτη παράγραφο σε λεπτομερή αναφορά του συγκεκριμένου θεσπισμένου νόμου. Τους υπενθυμίζει ότι από τα παλιότερα χρόνια μέχρι την παρούσα εποχή, δηλαδή περίπου το 403 π.Χ., το παρόν δικαστήριο του Αρείου Πάγου έχει ορίσει να μην επιβάλλεται η ποινή του θανάτου σε αυτόν που θα σκοτώσει κάποιον μοιχό, αφού τον έπιασε επ' αυτοφώρω με τη γυναίκα του¹¹⁵. Αυτός ο νόμος δεν ίσχυε μόνο για τις νόμιμες συζύγους ενός Αθηναίου, αλλά και για τις παλλακίδες αυτού.

Στη συνέχεια, ο ομιλών προσπαθώντας να καταδείξει εναργέστερα το τόσο μεγάλο ατόπημα που υπέπεσε ο Ερατοσθένης σύμφωνα με τον αθηναϊκό νόμο, αναφέρει ότι ο νομοθέτης έχει θεωρήσει το ξελόγιασμα και τη διαφθορά μιας γυναίκας με αποτέλεσμα τη διάπραξη μοιχείας ως ειδεχθέστερο έγκλημα από το βιασμό και άξιο μεγαλύτερης ποινής. Αυτό συμβαίνει γιατί στην περίπτωση του βιασμού, η γυναίκα μισεί τον υπαίτιο της ατίμωσης της, ενώ στη διάπραξη μοιχείας αναπτύσσει θετικά συναισθήματα για τον άνδρα που την παρέσυρε και την οδήγησε στην καταστροφή του οίκου της και του ονόματός της. Επιπλέον,

¹¹⁵ Gagarin M. (2000), *Lysias*, trans. Todd, 14

ως απόρροια της μοιχείας αμφισβητείται η πατρότητα των τέκνων, που είναι το μέλλον του κάθε οίκου. Γι αυτούς τους λόγους τα άτομα που είναι ένοχα αποδεδειγμένης μοιχείας κρίνονται άξια επιβολής της θανατικής ποινής. Κλίνοντας την αναφορά του στους νόμους, ο κατηγορούμενος προβαίνει στις παραγράφους τριάντα πέντε και τριάντα έξι σε επίκληση στο ήθος των δικαστών, όπου τους καλεί να συμμορφωθούν στην υπάρχουσα νομοθεσία και να δώσουν τα σωστά μηνύματα στην αθηναϊκή κοινωνία απέναντι στην οποία είναι υπόλογοι.

Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του κατηγορουμένου, εάν οι δικαστές τιμωρήσουν αυτόν που σκοτώνοντας το μοιχό υπάκουσε στις επιταγές του νόμου, αυτόματα ο νόμος περί μοιχείας θα χάσει την ισχύ του και θα μετατραπεί σε παίγνιον των παρανόμων. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι και οι κλέφτες που στην πραγματικότητα διαπράττουν μικρότερης σημασίας έγκλημα, θα ισχυρίζονται ότι είναι μοιχοί αν συλλαμβάνονται επ' αυτοφώρω μέσα στον οίκο ενός αθηναίου πολίτου, αφού θα γνωρίζουν ότι οι μοιχοί παραμένουν ατιμώρητοι για το έγκλημά τους. Επομένως, η μόνη λύση για τη διατήρηση και προστασία της καθεστηκυίας τάξης και της προστασίας του αθηναϊκού νόμου, παρουσιάζεται να είναι η αθώωση του κατηγορουμένου.

Μετά, λοιπόν, από την ανάγνωση των τριών προαναφερθέντων νόμων στις παραγράφους 29-34, ο λόγος μεταβαίνει στην ανασκευή των επιχειρημάτων των κατηγορών του απολογουμένου. Ήδη από την εικοστή έβδομη παράγραφο του λόγου έχουν γίνει κάποιες νύξεις αναφορικά με τους ισχυρισμούς των κατηγορών του, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως συκοφαντίες από τον ομιλόν. Ειδικότερα, πληροφορούμαστε ότι τον κατηγορούν ότι άρπαξε με βίαιο τρόπο τον Ερατοσθένη από τον δρόμο και στη συνέχεια από τον ιερότατο τόπο της εστίας που είχε καταφύγει. Ωστόσο, αντικρούοντας αυτή τη θεωρία για τη μορφή της δολοφονίας που υποθετικά διέπραξε ο κατηγορούμενος, επιβεβαιώνει ότι επιτέθηκε και αναισθητοποίησε το μοιχό μέσα στην κρεβατοκάμαρα ενώπιων μαρτύρων, οι οποίοι θα τον σταματούσαν από οποιαδήποτε απόπειρα απόδρασης από το μοιραίο χώρο. Επιπλέον, κατηγορείται ότι κατόπιν σχεδίου, είχε διατάξει τη δούλη του να καλέσει τον νεαρό στο σπίτι του.

Φυσικά, και ήθελε να πιάσει επ' αυτοφώρω τον καταστροφέα του οίκου και να βεβαιωθεί για την διάπραξη της μοιχείας. Έτσι, λοιπόν, η ενδόμυχη επιθυμία του να συλλάβει τον Ερατοσθένη παρουσιάζεται ως φυσιολογική ανάγκη που θα είχε κάθε απατημένος σύζυγος. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι του έστησε μία παγίδα θανάτου και ότι τον σκότωσε κατά τη

διάρκεια μιας συζήτησης στο σπίτι του καθώς αυτό θα ήταν παράνομο. Ανεξάρτητα από την επιθυμία του ομιλούντος αναφορικά με την επίτευξη του ερχομού του Ερατοσθένη στον οίκο του, ο φονευθέν εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία και για μια ακόμη φορά, πλάνευσε τη σύζυγο του κατηγορουμένου και συνελήφθη ενώπιον μαρτύρων. Οι πράξεις και οι επιλογές του Ερατοσθένη τον οδήγησαν στο συγκεκριμένο τέλος, όπως ορίζει ο νόμος έστω και αν είναι απαρχαιωμένος.

Στη συνέχεια δηλώνεται ότι εάν επρόκειτο για την πραγματοποίηση μιας προμελετημένης εκτέλεσης, θα είχε δράσει με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Έτσι, σκοπίμως, αναφέρεται για δεύτερη φορά μέσα στην απολογία του στο γεγονός ότι εκείνη την αποφράδα νύχτα είχε δειπνήσει στο σπίτι του με έναν φίλο του, το Σώστρατο. Το πιο λογικό θα ήταν να αποφύγει τη διεκπεραίωση αυτού του φιλικού δείπνου εκείνο το βράδυ, αφού θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτρεπτικά στον ερχομό του Ερατοσθένη. Εφόσον, όμως, δεν γνώριζε τα μετέπειτα συμβάντα, πρώτα τον κάλεσε και στην συνέχεια άφησε τον συνδαιτυμόνα του να αποχωρήσει για την κατοικία του. αυτή η κίνησή του ενδυναμώνει τον ισχυρισμό του για την άγνοια του σχετικά με την τροπή των γεγονότων, αφού εφόσον τον είχε καλέσει, θα είχε μεριμνήσει να μην αποχωρήσει ο φίλος του, για να έχει ήδη ένα μάρτυρα με το μέρος του για όσα θα ακολουθούσαν. Επιπροσθέτως, αν πράγματι επρόκειτο για προμελετημένη εκτέλεση του αποθανόντος, ο κατηγορούμενος θα είχε φροντίσει να έχει γρήγορη και εύκολη πρόσβαση σε ευμενώς κειμένους μάρτυρες αντί να τους αναζητά μέσα στη νύχτα σε διάφορα γειτονικά και φιλικά σπίτια μη ξέροντας αν και ποιους θα βρει, χάνοντας έτσι πολύτιμο χρόνο. Το πιο λογικό θα ήταν να έχει ζητήσει από μερικούς φίλους του να συγκεντρωθούν σε ένα κοντινό σπίτι και να περιμένουν το πρόσταγμά του. Καταληκτικά, η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία στηρίζεται με την παράθεση σχετικών μαρτύρων.

Στη συνέχεια, στις παραγράφους 43-46, ο κατηγορούμενος επιδιώκοντας να καταδείξει πως δεν είχε κανένα άλλο κίνητρο¹¹⁶ για να σκοτώσει τον Ερατοσθένη, παρέχει αποδεικτικά στοιχεία πως δεν είχε καμιά προγενέστερη του συμβάντος έχθρα με εκείνον. Έτσι, αναφέρεται στην έλλειψη αντιδικίας μεταξύ τους κατά σειρά σε δημόσιες δίκες, σε περιπτώσεις εξοστρακισμού και σε ιδιωτικού χαρακτήρα υποθέσεις. Επιπλέον, δηλώνεται πως ο Ερατοσθένης δεν θα μπορούσε να γνωρίζει κάποιο μυστικό του κατηγορουμένου και έτσι να τον σκοτώσει αποσκοπώντας στην απόκρυψη αυτού. Άλλωστε οι κοινωνικές τάξεις

¹¹⁶ Carey C. (2002), 84

και οι ασχολίες των δύο αυτών ανδρών ήταν τελείως διαφορετικές και θα λέγαμε ότι θα ήταν δύσκολο να έχουν έστω και μία απλή γνωριμία¹¹⁷. Τέλος, δηλώνει με σαφήνεια πως δεν θα είχε κανένα οικονομικό όφελος από αυτή τη δολοφονία. Άρα, σκότωσε τον Ερατοσθένη ακολουθώντας την οδό που ορίζει ο νόμος σε τέτοιου είδους περιπτώσεις μη έχοντας άλλου είδους βλέψεις.

Καταληκτικά, φτάνοντας στον επίλογο του συγκεκριμένου λόγου υπεράσπισης, θα λέγαμε ότι επανέρχεται στο ύφος του προλόγου, εκφράζοντας την αγανάκτησή του για την εμπλοκή του σε μια τέτοιου είδους δίκη, ενώ τονίζει για μια ύστατη φορά τη συμμόρφωση του στους νόμους της πόλης του. Δεν εκτέλεσε, λοιπόν, το φόνου για προσωπική εκδίκηση αλλά έδρασε ως προστάτης των νόμων της πόλης.¹¹⁸ Ο ομιλών μέσα στο λόγο επιχειρεί να δημιουργήσει την ψευδαίσθηση ότι η εκτέλεση του φόνου του Ερατοσθένη ήταν ο μοναδικός τρόπος δράσης, ενώ υπήρχαν και αρκετοί άλλοι μη βίαιοι¹¹⁹. Παραλλήλως υπογραμμίζεται από το Λυσία με τόνο πικρό και συνάμα ειρωνικό, ότι με την καταδίκη του πελάτη του κινδυνεύει να διασαλευτεί η καθεστηκυία τάξη και η ευνομία που υπάρχει στην πόλη. Η ενδεχόμενη καταδίκη του παρουσιάζεται ότι θα οδηγήσει στην υπονόμηση του θεσμού του γάμου.¹²⁰

Στην πραγματικότητα, ο πιο έντονος και παθιασμένος τόνος του ομιλούντος ταιριάζει με τη σοβαρότητα της υποθέσεως και το είδος της ποινής, αν ο κατηγορούμενος κριθεί ένοχος¹²¹.

Σε κανένα σημείο του λόγου δεν έγινε αναφορά στο όνομα της συζύγου του κατηγορουμένου, παρ' όλη την κομβική θέση που διακατέχει σε αυτή την ιστορία. Ωστόσο, η μη ονομαστική αναφορά της γυναίκας μέσα σε έναν δικανικό λόγο, δεν αποτελεί στοιχείο έκπληξης, αφού πρόκειται για συνήθη πρακτική. Σε γενικές γραμμές στα αθηναϊκά δικαστήρια συνήθιζαν να επονομάζουν γυναίκες χαμηλής υπόληψης και αποθανούσες. Ίσως θα μπορούσε να γίνει μια αναφορά στο όνομά της, αφότου περιγράφηκε η σύναψη της μοιχείας και εκείνη σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής έχανε την καλή της φήμη. Ωστόσο, η ανωνυμία της καθιστά πιο εύκολη την εξαφάνισή της στο πέρασμα του λόγου και συμβάλει στην παρουσία της ως θύμα του Ερατοσθένη και όχι ως ενός ακόμα παραβάτη του νόμου και συμμετοχού στη μοιχεία. Πιθανότατα, γι αυτό το λόγο ο ομιλών δεν αναφέρεται

¹¹⁷ Κυριαζής Γ. (1993), *Λυσίας Άπαντα*, σελ.303-305.

¹¹⁸ Todd S.D. (2007), 145

¹¹⁹ Carey C. (2000), 36

¹²⁰ Todd S.D. (2007), 147

¹²¹ Carey C. (2002), 85

στη λύση του γάμου του που λογικά θα επήλθε ύστερα από τη μοιχεία, όπως όριζε το νομικό σύστημα.¹²²

Κλείνοντας, ανεξάρτητα από το αν ο Ευφίλητος κρίθηκε ένοχος ή αθώος, μέσα από το συγκεκριμένο ρητορικό λόγο θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε σε κάποια συμπεράσματα για τη θέση της γυναίκας στο θέμα της μοιχείας σε νομικό και σε κοινωνικό επίπεδο. Η μοιχεία αντιμετωπίζεται ως ένα «έγκλημα» που βαραίνει μονομερώς μόνο τη γυναίκα, ενώ ο άνδρας μπορούσε να συνευρίσκεται με οποιαδήποτε παλλακίδα χωρίς αυτό να θεωρείται μοιχεία. Οι διατάξεις περί μοιχείας στην αθηναϊκή δημοκρατία αποτελούν μία ένδειξη της κατώτερης θέσης που κατείχε η γυναίκα στην κοινωνία¹²³. Η σύναψη μοιχείας από μία γυναίκα είχε ως επακόλουθα τη διάλυση του γάμου της, την αποπομπή της από τον συζυγικό οίκο καθώς και τον κοινωνικό της στιγματισμό. Η μοιχαλίδα απομονωνόταν από την κοινωνία και υφίστατο εξευτελισμούς, όπως ήταν η απαγόρευση της εισόδου σε χώρους λατρείας στους οποίους μπορούσαν να εισέλθουν ακόμα και δούλες. Επιπλέον, της απαγορευόταν να καλλωπίζεται και να φορά κοσμήματα, δηλαδή την απογύμωναν από χαρακτηριστικά στοιχεία της γυναικείας της φύσης και έδιναν τη δυνατότητα στον οποιονδήποτε να την κρίνει και να της φερθεί βίαια και άκομψα, αν την έβλεπε να αντιτίθεται στις διατάξεις του νόμου σχετικά με τον κοινωνικό της αποκλεισμό, καταδεικνύοντας τις κοινωνικές προεκτάσεις που είχε αυτή η διαπραχθείσα πράξη.

¹²² Todd S.D. (2007), 93

¹²³ Δελιωστόπουλος (2007), 211

Ανθρωποκτονία

Φαρμακείας κατά τῆς μητρειᾶς

Ο παρόν δικανικός λόγος ανήκει στο corpus του ρήτορα Αντιφώντος¹²⁴ και εμφανίζεται ως ο πρώτος στις εκδόσεις του σύμφωνα με την σειρά των χειρογράφων. Ωστόσο δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για την ακριβή χρονολόγηση του. Αυτό που μπορούμε να πούμε με σχετική βεβαιότητα είναι ότι ο συγκεκριμένος λόγος δεν διαθέτει ούτε την έκταση, ούτε τη δεξιοτεχνία ούτε την πειστικότητα των έργων της ακμής του Αντιφώντος¹²⁵. Εξαιτίας αυτών των αδυναμιών τέθηκε υπό αμφισβήτηση η γνησιότητα του λόγου από ορισμένους, ενώ άλλοι τον θεώρησαν ως σχολικό γύμνασμα, όπως οι τετραλογίες. Όμως, αν λάβουμε υπόψη τη λεπτομερή και ζωντανή διήγηση του λόγου αποδυναμώνεται η άποψη περί γυμνάσματος, εφόσον το αναμενόμενο θα ήταν αντί αυτής να συναντάμε επιχειρήματα και σοφίσματα. Οι αδυναμίες του λόγου ίσως θα ήταν δυνατό να εξηγηθούν από το χρόνο συγγραφής του έργου και συνάμα να καθορίσουν αυτόν. Έτσι, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα από τα πρώιμα έργα του ρήτορα και συντέθηκε γύρω στο 430 π.Χ.

Πρόκειται για υπόθεση ανθρωποκτονίας. Το αδίκημα της ανθρωποκτονίας ως έγκλημα κατά της ζωής εντάσσεται στο ποινικό δίκαιο. Το οποίο στην Αθηναϊκή νομοθεσία και γενικότερα στην αρχαία ελληνική νομοθεσία θα μπορούσαμε να πούμε ότι διαπνεόταν από θεοκρατικό πνεύμα και αποτελούσε μέρος του ιερού δικαίου. Η ζωή του ανθρώπου θεωρείται δώρο από τους θεούς αυτός που σκοτώνει ένα άτομο θα μπορούσαμε να πούμε ότι ασεβεί απέναντι στο Θεό, μολύνει την πόλη με το μίasma του φόνου και αδικεί την οικογένειά του φονευθέντος. Η πίστη των Αθηναίων στο μίasma απεικονίζεται ξεκάθαρα μέσα στην αρχαία αθηναϊκή τραγωδία. Γνωστό παράδειγμα είναι το έργο Οιδίπους τύραννος του Σοφοκλή στο οποίο στην αρχή του έργου ένας λοιμός βασανίζει τους πολίτες γιατί ζει ατιμώρητος ανάμεσα τους ένας δολοφόνος¹²⁶. Ο φόνος δεν αποτελούσε μόνο παράβαση νομικού χαρακτήρα αλλά και παράβαση του ιερού άγραφου δικαίου. Ήταν αντίθετος με τη φυσική και την έννομη τάξη γι' αυτό ήταν δίκαιο να ικανοποιηθεί το θύμα για τον πρόωρο χαμό του με την αυστηρή και παραδειγματική τιμωρία του θύτη του.

¹²⁴ Κορδάτος, Γ. (1939), *Αντιφών, Λόγοι*, σελ. 59-61.

¹²⁵ Gagarin – Macdowell (1998), *Antiphon & Andocides*, 9-10

¹²⁶ Macdowell (2015), 172

Ο νόμος που καθόρισε την διαδικασία σε περιπτώσεις ανθρωποκτονίας πιθανότατα να ήταν ο παλιότερος νόμος που εξακολουθούσε να ισχύει στην Αθήνα τον τέταρτο αιώνα. Μάλιστα, θεωρείται ο μοναδικός νόμος του Δράκοντα¹²⁷ που δεν είχε αντικατασταθεί από τους νόμους του Σόλωνα. Ο δράστης του αδικήματος της ανθρωποκτονίας όπως και το θύμα μπορούσε να είναι κάθε άνθρωπος, ανεξάρτητα από το φύλο (άνδρας ή γυναίκα), την ηλικία (ενήλικος ή ανήλικος) και την ιδιότητα (Αθηναίος πολίτης, μέτοικος ή ξένος, απελεύθερος -δούλος ή Ύπεξουσίο πρόσωπο).

Δεν είχε σημασία ο τρόπος με τον οποίο ο δράστης θα αφαιρούσε τη ζωή του θύματος ή αν ο θάνατος επερχόταν ακαριαία ή ύστερα από το πέρας μερικών ωρών ή ημερών εξαιτίας θανατηφόρων τραυμάτων, αρκούσε μόνο το γεγονός ότι η ενέργεια του δράστη θα ήταν η αιτία για την επέλαση του θανάτου ενός προσώπου.

Η ανθρωποκτονία ανήκει στην κατηγορία των ιδιωτικών αδικημάτων¹²⁸ γι' αυτό το λόγο η ποινική δίωξη εναντίον του δράστη δεν γινόταν αυτεπάγγελτα και δεν υπήρχαν κρατικοί αξιωματούχοι για να κινήσουν αυτή. Για να γίνει ποινική δίωξη χρειαζόταν υποβολή εγγυήσεως από η οποία μπορούσε να γίνει μόνο που ορισμένα άτομα που είχανε το νομικό δικαίωμα. Αν το θύμα ήταν ελεύθερος Αθηναίος πολίτης, δικαιούται την επιβολή εγκλήσεως οι στενότεροι συγγενείς αυτού, δηλαδή η εξ αίματος και συγγενείς και από αυτούς. Πιο συγκεκριμένα, μπορούσαν να κινήσουν δίκη μέχρι ξάδερφοι¹²⁹ και γιοι αυτών όπως και γαμπροί και πεθεροί του εκλιπόντος. Μάλιστα, γινόταν προκήρυξη εναντίον του δολοφόνου στην αγορά από το μέλος της οικογένεια του θανόντος που κινείτο νομικά.

Η έγκληση με την οποία κινούνταν η ποινική δίωξη κατά του δράστη, λεγόταν γραφή φόνου και η δίκη που ακολουθούσε «δίκη φόνου» ή «φονική δίκη» στην οποία μηνυτής λεγόταν «διώκων» και ο κατηγορούμενος «φεύγων». Γι' αυτό το λόγο ο πρόεδρος των «φονικών δικών» ήταν ο βασιλεύς ως ανώτατος θρησκευτικός άρχοντας¹³⁰.

Με βάση εάν η ανθρωποκτονία είχε επιτελεστεί από πρόθεση ή όχι γινόταν μια διάκριση σε ανθρωποκτονία εκ προθέσεως και σε ανθρωποκτονία εξ αμελείας. Στην πρώτη περίπτωση αν

¹²⁷Macdowell (2015), 172, και Gagarin (2011), *Γραφή και Δίκαιο στην αρχαία Ελλάδα*, 118 και Gagarin -Cohen (2005), *The cambridge companion to Ancient Greek Law*, 239

¹²⁸Gagarin, M. (2002), *Antiphon the Athenian*, 135-136

¹²⁹Macdowell (2015), 173 και Gagarin (2011), 120

¹³⁰Λιακόπουλος Ι. (1999), *Η νομοθεσία της Αρχαίας Αθηναϊκής Πολιτείας*, σελ. 267-284

και κάθε περίπτωση φόνου, κατά την οποία ο δράστης ενεργούσε με νηφαλιότητα συχνά αφού είχε προμελετήσει την πράξη του. Στη δεύτερη περίπτωση η ο θάνατος του θύματος επερχόταν ακούσια και δεν είχε προηγηθεί κάποιο σχέδιο από το δράστη υπάγονταν κάθε περίπτωση φόνου κατά την οποία δράστης αφαιρέσει τη ζωή.

Στην δεύτερη περίπτωση ο φόμος γινόταν χωρίς δόλο ακούσιο και σε αυτή την περίπτωση ο δράστης αφαιρούσε τη ζωή ενός ανθρώπου από άγνοια, λάθος ή τυχαία ή και από στιγμιαία και αιφνίδια διεύερση ψυχικής ορμής και πάθους. Οι ποινές που προβλεπόταν για το αδίκημα της εκούσιας ανθρωποκτονίας ήταν ο θάνατος ισόβια ή εξορία (άειφυγία) και η δήμευση της περιουσίας, ενώ για την ακούσια ανθρωποκτονία η εξορία για κάποιο ορισμένο χρονικό διάστημα στον δράστη της ανθρωποκτονίας επιβάλλονταν και παρεπόμενες ποινές.

Απαγορευόταν στο δράστη η διανομή διαμονή του μέσα στα όρια της πολιτείας, η συμμετοχή του στις δημόσιες συγκεντρώσεις και στις θρησκευτικές τελετές η ανάληψη δημοσίων αξιωμάτων και ανάμειξη του στην πολιτική. Οι παρεπόμενες αυτές απαγορεύσεις επιβάλλονται αυτοδικαίως από το νόμο.

Επιπροσθέτως, είχε σημασία αν ένα πρόσωπο είχε διαπράξει το φόνο «εκ προμελέτης» (βούλευσις) και αν είχε εκτελέσει το φονο ο ίδιος. Κάποιος εθεωρείτο ένοχος «βουλευσεως» αν είχε σχεδιάσει ή έφερε την ευθύνη για τη δολοφονία που είχε διαπραχθεί από ένα άλλο πρόσωπο¹³¹. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι ποινές για ηθική αυτουργία (βούλευση) ακούσιας ή εκ προθέσεως δολοφονίας ήταν οι ίδιες για την διάπραξη της από τον δράστη με τα ίδια του τα χέρια¹³².

Ερχόμενοι στον λόγο που θα αποπειραθούμε να αναλύσουμε, ο ομιλητής αυτού είναι ο νόθος γιος του θανόντος¹³³, ο οποίος κατηγορεί τη μητριά του ως ηθική αυτουργό της δολοφονίας του πατέρα του. Ο πατέρας του κατηγορού είχε ένα φίλο που ονομαζόταν Φιλόνεως¹³⁴ και είχε μια παλλακίδα. Ο Φιλόνεως σχημάτισε άσχημη ιδέα για την ερωμένη του και την απείλησε ότι θα την στείλει σε πορνείο. Η γυναίκα αυτή κατά τη διάρκεια μιας γιορτής, αφού σέρβιρε δείπνο στον Φιλόνεω και στον πατέρα του κατηγορού, που δεν πληροφορούμαστε το όνομά του, πεπεισμένη για τον επερχόμενο χωρισμό της, τους έριξε

¹³¹Macdowell (2015), 180

¹³²Ο.π. 187

¹³³Gagarin(2002), 146, Gagarin –Macdowell (1998), 9, και Macdowell (2015), 180

¹³⁴Τσουρέας Ευ. (2018), Αττικοί Ρήτορες, 236

δηλητήριο στο κρασί. Ο Φιλόνεως καθώς κατανάλωσε περισσότερο πότο, πέθανε αμέσως. Ο πατέρας του κατηγορούμενος αφού ήπιε λιγότερο, αρρώστησε, και πέθανε λίγες μέρες αργότερα. Ο γιος του κατάγγελλε τη μητριά του για φαρμακεία. Στηριζόμενος αφενός στην ομολογία της Παλλακίδας, η οποία είχε υποστηρίξει ότι έχυσε το δηλητήριο κατόπιν συνεννόησης με τη μητριά του πιστεύοντας ότι πρόκειται για ερωτικό φίλτρο. Επιπροσθέτως, ο νεαρός υποστηρίζει ότι ο πατέρας του πριν το θάνατό του, του είχε ζητήσει να καταγγείλει τη μητριά του για το συγκεκριμένο έγκλημα. Η καταγγελία έγινε ύστερα από το πέρας ορισμένων χρόνων καθώς κατά την εκτέλεσή του ο κατηγορούμενος ήταν παιδί και έπρεπε να περιμένει μέχρι τη συμπλήρωση του δεκάτου ογδόου έτους της ηλικίας του για να κάνει την καταγγελία σύμφωνα με το νόμο. Την υπεράσπιση της γυναίκας έχουν αναλάβει οι δύο γιοι της¹³⁵ και ετεροθαλείς αδερφοί του ομιλούντος.

Αναφορικά με τον δικαστικό χώρο, όπου τελέστηκε η παρούσα υπόθεση όπως και για το είδος αυτής επικρατεί διχογνωμία. Η κατηγορούμενη παρουσιάζεται ως ηθικός αυτουργός (*βουλεύσασα*) εκ προθέσεως στη δολοφονία του συζύγου της με τη χρήση δηλητηρίου. Ο Carey υποστηρίζει ότι ως υπόθεση βουλεύσεως ο χώρος εκδίκασης της είναι το Παλλάδιο¹³⁶, το οποίο σύμφωνα με το νομικό σύστημα εκείνης της εποχής ασχολείται με αυτού του είδους τις υποθέσεις. Μάλιστα, σημειώνει ότι οι υποθέσεις βουλεύσεως αφορούν τόσο την ακούσια όσο και την εκούσια δολοφονία¹³⁷. Από την άλλη μεριά ο Gagarin¹³⁸ αρνείται ότι πρόκειται για υπόθεση βουλεύσεως αλλά πιστεύει ότι πρόκειται για ανθρωποκτονία εκ προμελέτης με χρήση δηλητηρίου. Η πεποίθηση του επιβεβαιώνεται, αν λάβουμε υπόψη μας την τρίτη παράγραφο του λόγου, όπου ο ομιλών κατηγορεί την μητριά του για προσχεδιασμένη ανθρωποκτονία. Δεν φαίνεται να διαχωρίζει τη μητριά του από την Παλλακίδα που ουσιαστικά επιτέλεσε τον φόνο. Σε αυτή την περίπτωση το δικαστήριο εκδίκασης είναι ο Άρειος Πάγος, όπου ασχολείται με υποθέσεις ανθρωποκτονίας εκ προμελέτης αλλά και συνάμα με υποθέσεις «φαρμακείας», δηλαδή δολοφονίας με τη χρήση του δηλητηρίου.

Επιπροσθέτως, τα λόγια του Αριστοτέλη ενισχύουν την άποψη περί εκδίκασης στον Άρειο Πάγο, αφού στο έργο του Μεγάλα Ηθικά (1188 β 29-38) αναφέρεται σε μια υπόθεση, όπου

¹³⁵ Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (1996), *Αντιφών Άπαντα*, κεφάλαιο Φαρμακείας κατά της μητριάς.

¹³⁶ Macdowell D. (1999), *Athenian Homicide Law*, 60

¹³⁷ Carey C. (2000), *Trials from Classical Athens*, 36

¹³⁸ Gagarin(1997), 104,

η δίκη έλαβε χώρα στο συγκεκριμένο δικαστήριο και αφορούσε μία γυναίκα που είχε προκαλέσει το θάνατο ενός άνδρα δίνοντάς του να πει ένα ερωτικό φίλτρο.

Παράλληλα, στο ίδιο χωρίο ο φιλόσοφος μας αποσαφηνίζει τον όρο «εκ προμελέτης» συνδέοντάς τον με την πρόθεση και το σκοπό του δράστη. Για να θεωρηθεί μια ανθρωποκτονία ως προμελετημένο έγκλημα, πρέπει ο σκοπός του και η πρόθεσή του δράστη να είναι ο θάνατος του θύματος. Χαρακτηριστικά, ο Αριστοτέλης μας πληροφορεί πως η γυναίκα στην προαναφερθείσα υπόθεση αθώωθηκε, γιατί δεν είχε δώσει στον άντρα το φίλτρο με σκοπό να τον σκοτώσει αλλά να την ερωτευθεί. Επομένως, η δολοφονία δεν διαπράχθηκε εσκεμμένα και δεν υπήρχε κάποια προμελέτη, αφού δεν ήταν αυτή η πρόθεση της γυναίκας.

Πριν ξεκινήσουμε την ανάλυση του λόγου, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε στο όργανο επιτέλεσης της ανθρωποκτονίας. Για το νομικό σύστημα της αρχαιότητα το είδος του φονικού όπλου δεν είχε ιδιαίτερη σημασία για το καθορισμό του αδικήματος ή της διαδικασίας, με μόνη εξαίρεση την περίπτωση του δηλητηρίου, όπου οριζόταν ο χώρος εκδίκησης και ήταν ο Άρειος Πάγος. Αυτό ίσως να συνέβαινε, γιατί αυτός ο τρόπος δολοφονίας είναι ιδιαίτερος δόλιος και απαιτεί σκέψη και προετοιμασία και φυσικά δεν συνάδει με εγκλήματα εν βρασμώ ψυχής. Επιπροσθέτως, είναι ένας τρόπος επίθεσης αρκετά μακριά από τα πρότυπα ανδρείας της αρχαιότητας.

Η διαίρεση του λόγου είναι πρωτότυπη και καταδεικνύει την ικανότητα και συνάμα την διάθεση του ρήτορα να συναρπάσει το ακροατήριο του. Ο λόγος ξεκινάει με το προοίμιο (παρ. 1-2), όπου παρατηρούμε για μια ακόμη φορά ένα κοινό τόπο στην ρητορική τέχνη, να παρουσιάζει ο ομιλητής τον εαυτό του ως άπειρο προς την δικαστική διαδικασία¹³⁹. Αν κάποιος ήταν φιλόδικος προξενούσε αρνητική προδιάθεση των δικαστών. Ο κατηγορος πέρα από την απειρία λόγω της νεαρής ηλικίας που μας ενημερώνει ήδη από τις πρώτες λέξεις και εκφράσεις του λόγου του, ότι η δυσχέρεια της θέσης τους οφείλεται και στους συγγενικούς δεσμούς που έχει με τους αντίδικους. Η ηθική του όμως υποχρέωση απέναντι στην τελευταία επιθυμία του πατέρα του, τον οδηγεί ενάντια στα αδέρφια του και την μηριά του. Υπενθυμίζει το χρέος των αδερφών να αναζητήσουν μαζί του και να καταδιώξουν τον ένοχο,

¹³⁹ Gagarin (1997), 106-107.

θεωρώντας συνένοχους καθώς υπερασπίζονται την μητέρα τους. Φυσικά, δεν τους κατηγορεί ότι συνέργησαν με κάποιο τρόπο στην δολοφονία του πατέρα τους.

Στην πρότασιν (παρ. 3-4) ο κατηγορος απευθύνεται στους δικαστές και τους ζητάει να αποδοθεί δικαιοσύνη για χάρη των πατροπαράδοτων νόμων, που είχαν θεϊκή προέλευση και για χάρη του θύματος. Τέλος, εφόσον τα ετεροθαλή αδέρφια του δεν βρίσκονται στο βήμα του κατηγορου μαζί του και ο ίδιος έχει μείνει μόνος του και ορφανός, στο πρόσωπο των δικαστών και του δίκαιου αποβλέπει τα στηρίγματα του.

Ακολουθεί η απόδειξις (παρ. 5-13), γεγονός ιδιαίτερος παράδοξο για τη τάξη του λόγου. Θα αναμενόταν η Διήγησις των πραγματικών γεγονότων. Ο κατηγορος θεωρεί ως τρανταχτή απόδειξη την ενοχή της μητριάς του, την άρνηση για τον βασανισμό των δούλων. Σε αυτό το μέρος του λόγου ο κατηγορος εκφράζει την έντονη απορία του πως είναι δυνατόν ο αδερφός του να ανέλαβε την υπερασπίσει της μητέρας του, χωρίς να θελήσει πρώτα να λάβει την απόδειξη της αθωότητας της. Ο ομιλητής συμπεράνει από την στάση αυτή, την ενοχή της κατηγορουμένης. Προσπαθώντας να προβάλει το ισχυρό του επιχείρημα ως απόδειξη της ενοχής της μητριάς του και υποστηρίζει ακόμη ότι είχε συμφέρον να αφήσει το έγκλημα ανεξιχνίαστο. Με μια προσεκτική δεύτερη ανάγνωση ίσως θυμίσει η απορία του ομιλητή το ζήτημα του μητρικού δικαίου που διαφαίνεται κυρίως στην τραγική ποίηση και ιδιαίτερος στην Ορέστεια. Το παιδί πρέπει να αποδώσει σεβασμό στην μητέρα ή να εκδικηθεί για τον θάνατο του πατέρα, εφόσον αποτελεί ανοσιότατη πράξη η εγκατάλειψη του νεκρού¹⁴⁰.

Το μεγαλύτερο μέρος το λόγου καλύπτει η διήγησις (παρ. 14-20), όπου περιγράφονται λεπτομερειακά πως συντελέστηκε ο φόνος. Αφού ο ομιλητής έχει εκθέσει ενώπιον των δικαστών τα γεγονότα που οδήγησαν στο θάνατο του πατέρα του. Ο Αντιφώντας γνωρίζει ως κειμενογράφος την αδυναμία στην εύρεση αποδεικτικών στοιχείων γι' αυτό καταφεύγει σε έναν παραστατικό λόγο με ιδιαίτερη ζωντάνια. Στοχεύει να συναρπάσει τους δέκτες της ομιλίας του και να τους αποσπάσει από τις αδυναμίες της επιχειρηματολογίας του.

Ακολουθεί το καταλυτικό μέρος το λόγου (παρ. 21-30) όπου ύστερα από την διήγησιν αναπτύσσει πλέον την απόδειξί του, συγχρόνως αντιδιαστέλλοντας τα επιχειρήματα της άλλης πλευράς. Ο ρήτορας αφού αναφέρει πάλι κάποια επιχειρήματα, που είχαν

¹⁴⁰ Gagarin (1997), 109.

προαναφερθεί στο πρώτο μέρος του λόγου (από παρ. 1 έως παρ. 13), εκφράζει σφοδρότερα την απορία του για την τόλμη του αδερφού να ορκίζεται χωρίς να έχει αποδείξεις για την αθωότητα της μητέρας του, ενώ από την άλλη πλευρά ο ίδιος έχει μαρτυρία και την επιθυμία του πάτερα τους. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της ενότητας μας θυμίζει εκτεταμένο επίλογο καθώς ο ομιλητής αρέσκει στα επιχειρήματα που ακουμπούν στο φάσμα της γενικολογίας και να κάνει συνεχώς επαναλήψεις όπως λ.χ. όταν αναφέρεται στον αδερφό του αλλά και στην υποχρέωση του για τον δολοφονημένο πατέρα του. Σε αυτό το κομμάτι του λόγου γίνεται φανερό κυρίως από εκφραστικές και λεκτικές εξάρσεις ότι ο ρήτορας προσπαθεί να διεγείρει τα συναισθήματα των δικαστών κατά της κατηγορουμένης εξυπηρετώντας την *παθοποιία* των ρητορικών λόγων. Έτσι, δίνεται νέα έμφαση στην ενοχή της μητριάς παρουσιάζοντας τον φόνο ως προμελετημένο.

Ο κατήγορος στον *επίλογον* (31), που είναι ιδιαιτέρως σύντομος και άτονος, ζητεί από τους δικαστές να κρίνουν δίκαια και τους υπενθυμίζει την επιθυμία των θεών του Άδη να ζητούν την εκδίκηση των νεκρών. Ίσως, εδώ να κρύβεται ένας υπαινιγμός για την μίση που προκαλεί το έγκλημα της ανθρωποκτονίας¹⁴¹. Ο λόγος κλείνει έξαφνα, αμέσως μετά από την αφήγηση των γεγονότων, χωρίς την συνηθισμένη φόρμα του επιλόγου. Μπορεί η βραχύτητα του επιλόγου να ξαφνιάζει τους μελετητές και ίσως να τους δημιουργεί μια υποψία για την μη γνησιότητα του αλλά περιλαμβάνει όλα τα απαιτούμενα στοιχεία: ανακεφαλαίωση, επίκληση στους δικαστές και αναφορά στους θεούς. Εάν συλλογιστούμε και την έκταση του προοιμίου θα βρούμε συμμετρία ως προς την έκταση, που αποτελεί στοιχείο ρητορικής.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να παρατηρήσουμε τις δύο γυναίκες που κατηγορούνται. Δεν μας αφήνει καμία αμφιβολία η απειλή του Φιλόνεου¹⁴², (ότι θα κλείσει την ερωμένη του σε πορνείο) ότι η παλλακίδα ήταν δούλα. Διαφορετικά, ο Φιλόνεος δεν θα είχε αυτό το δικαίωμα. Τόσο η απειλή από τον κύριο της, ότι θα την έκλεινε σε οίκο ανοχής, όσο και το γεγονός ότι βασανίστηκε για να ομολογήσει τη συνεργασία της σε φόνο αποδεικνύουν το παραπάνω. Οι δούλοι που κατέθεταν προηγουμένως βασανίζονταν, ενώ ο βασανισμός Αθηναίου πολίτη απαγορευόταν με νόμο.

Η ανάκριση των δούλων προϋποθέτει τον βασανισμό τους. Για το Αττικό Δίκαιο οι δούλοι δεν λογίζονταν για πρόσωπα και δεν είχαν καθόλου αξιοπιστία. Για να έχει η κατάθεση τους

¹⁴¹ Gagarin (1997), 121.

¹⁴² Κορδάτος, Γ. (1939), σελ. 66-85.

για να έχει θέση στις μαρτυρίες θα έπρεπε να ληφθεί η ομολογία τους δια βασάνου. Αν ο δούλος με το βασανισμό πάθαινε βλάβη, αποζημιωνόταν ο κύριος του. Ο λόγος που έπρεπε να γίνει ο βασανισμός πριν την μαρτυρία, ήταν απλώς, ο δούλος πιθανότατα δεν θα κατέθετε την αλήθεια, αν αυτή στρεφόταν κατά του κυρίου του, από φόβο για την τιμωρία που θα ακολουθούσε. Ωστόσο, αν ο βασανισμός ήταν σφοδρός και πολύ σκληρός θα εξανάγκαζε τον δούλο να καταθέσει την αλήθεια, αφού η τιμωρία του σίγουρα θα ήταν αρκετά μικρότερη. Ο βασανισμός επιβαλλόταν μόνο με τη συναίνεση του κυρίου του δούλου. Στο βασανισμό των δούλων έπρεπε να παρίστανται μάρτυρες και από τους δύο αντίδικους, οι οποίοι είχαν δικαίωμα να απευθύνουν ερωτήματα. Από την άρνηση να μην παραδώσει κάποιος τους δούλους για βασανισμό συναγόταν το τεκμήριο του ψεύδους, αφού η άρνηση σήμαινε, πιθανότατα, πώς οι δούλοι μετά των βασανισμό θα ομολογούσαν κάτι εναντίον του κυρίου τους.

Ο Ομιλητής, γνωρίζει ότι το τεκμήριο του ψευδούς που του παρέχεται από την άρνηση να βασανιστούν των δούλων είναι ένα αρκετά πειστικό επιχείρημα και σε όλη την απόδειξη βασίζει τα επιχειρήματα του πάνω σε αυτό. Σε πολλούς λόγους του Αντιφών υπάρχει η άρνηση βασανισμού των δούλων, κυρίως στις υποθέσεις του για ανθρωποκτονία. Το επιχείρημα κατά εικός για την άρνηση του βασανισμού των δούλων είναι ιδιαίτερα πειστικό. Αφού, εάν οι δούλοι δεν είχαν να καταθέσουν κάτι μεμπτό για την κατηγορούμενη, γιατί δεν τους παράδωσε έτσι ώστε να απαλλαγεί από τις κατηγορίες. Στις υποθέσεις ανθρωποκτονίας είναι απαραίτητος ο αυτόπτης μάρτυρας, δεν αρκούν τα επιχειρήματα κατά εικός και οι υποθέσεις. Άρα, είναι επιχείρημα εξ' ακοής. Σε υποθέσεις ανθρωποκτονίας, κύριο ρόλο παίζει η κατάθεση των δούλων. Η άρνηση της κατάθεσης δηλώνει τον πραγματικό ένοχο. Οι δούλοι επειδή ήταν κάτοικοι του σπιτιού, ήταν αυτόπτες μάρτυρες και ο λόγος τους ήταν πιστευτός. Υπήρχε, αντικειμενικότητα αφού αυτοί δεν θα υποστήριζαν κανέναν καθώς η μαρτυρία τους προερχόταν μετά από σφοδρό βασανισμό, σε αντίθεση με τους πολίτες που μπορεί να ψευδομαρτυρήσουν. Εξάλλου, ο όρκος ότι γνωρίζει καλά την υπόθεση θα ήταν τίμιος μόνο αν είχε γίνει κάθε προσπάθεια να διαλευκανθεί η υπόθεση από την πλευρά της κατηγορουμένης.

Ο ομιλητής, θεωρεί ως κύριο ηθικό αυτουργού της διπλής δολοφονίας την μητριά του παρά την παλλακίδα. Φυσικά, σε καμία περίπτωση δεν αθώνει την παλλακίδα, παρ' όλου, που αναγνωρίζει ότι ξεγελάστηκε από την μηχανογραφία της κατηγορούμενης. Ανεπιφύλακτα

κρίνει ότι της άξιζε η τιμωρία της. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πώς ακριβώς εκτελέστηκε η παλλακίδα. Σίγουρα, βασανίστηκε στον τροχό. Ο τροχός αποτελούσε βασανιστικό όργανο με το οποίο τέντωναν πάνω σε αυτό τα σώματα των βασανιζόμενων. Η παλλακίδα είτε την εκτέλεσαν πάνω στον τροχό με χτυπήματα στο σώμα της είτε μετά την ομολογία της πάνω στον τροχό ο δήμιος την οδήγησε και την εκτέλεσε με άλλον τρόπο.

Το να μην κινήσει τις δικαστικές διαδικασίες κατά την μητριά του θα τον έφερνε αντιμέτωπο με την επιθυμία του νεκρού πατέρα του και με του πατροπαράδοτους νόμους και ήθη τόσο των ζωντανών όσο και των νεκρών. Υπογραμμίζοντας, ο κατηγορος την δυσχερή του θέση, θέτει επί τάπητος το ζήτημα του μητρικού δικαίου, που απασχόλησε την τραγωδία και μας φέρνει κατά νου την Ορέστεια και την Ηλέκτρα. Το παιδί πρέπει να εκδικηθεί το θάνατο του πατέρα ή να τηρήσει το σεβασμό τον οφειλόμενο προς τη μητέρα; Ο Ορέστης, του Αισχύλου, γυρίζει πίσω για να εκδικηθεί για τον θάνατο του πατέρα του από τη μητέρα του μετά από την σκληρή θεϊκή εντολή του Απόλλωνα. Ο ίδιος θα σκοτώσει εύκολα τον Αίγισθό που είναι ξένος, αλλά δειλιάζει να κάνει κακό στη μητέρα του και όταν το κάνει τρελαίνεται και θολώνει ο νους του από τις Ερινύες.

Έτσι, παρουσιάζεται ο κατηγορος μπερδεμένος και γεμάτος αμηχανία προχωρεί σε αυτή την δική με μοναδικούς στυλοβάτες και βοηθούς το δίκαιο και τους δικαστές και καλεί για δικαία κρίση τους δικαστές προκειμένου να υλοποιηθεί η επιθυμία του πατέρα του και αποκατασταθεί η ηθική τάξη. Παρουσιάζει τον εαυτό του ως ένας άντρας, θύμα μιας δόλιας και δολοφονικής γυναικάς. Οι τραγικές εικόνες, οι μεταφορές και η προσπάθεια να κινήσει κάθε πιθανή από τα συναισθήματα των κριτών ενισχύει την σύγκυση με το μυθικό πρότυπο¹⁴³. Ο χαρακτήρας των γυναικών στον δικανικό λόγο παρουσιάζονται με έμφαση. Ωστόσο, η προσοχή του ακροατή πρέπει να ηλεκτριστεί από τον χαρακτήρα της μητριάς¹⁴⁴.

Ο τραγικός τόνος στον ομιλία του ρήτορα χρωματίζεται με το όνομα Κλυταιμνήστρα. Θέλει να γίνει η σύγκυση στην σκέψη των κριτών με την μητριά του και την συζυγοκτόνο του δράματος. Μπορεί η μητριά του να κατέχει μόνο τις ευθύνες της ηθικής αυτουργίας καθώς, η πραγματική δολοφόνος είναι η παλλακίδα, αλλά στα μάτια του η μητέρα του είναι μια Κλυταιμνήστρα της εποχής του. Θέλει να ξεκαθαρίσει στην συνείδηση των ακροατών ότι αυτή είναι η υπεύθυνη των φόνων και δεν πρέπει να μένει ατιμώρητη. Όπως, η μυθολογική

¹⁴³ Edwards M., (2017), *Tragedy in Antiphon 1, Against the Stepmother*, 245

¹⁴⁴ Gagarin (2002), 147.

Κλυταιμνήστρα δεν δίσταζε να βουτήξει τα χέρια της στο αίμα του Ανδρός της έτσι και η νέα Κλυταιμνήστρα βούτηξε το κορμί του συζύγου της στο δηλητήριο. Και οι δύο τους είχαν χάσει προ πολλού την αγάπη για τον άντρα τους και συνέλαβαν έναν θανατηφόρο σχέδιο. Δεν έχει σημασία αν ήταν σε θέση να γνωρίζει την σύσταση της δηλητηριώδους ουσίας που χορήγησε η μητριά του. Αυτός, είναι ο Ορέστης, που παρακαλεί να απονεμηθεί η δικαιοσύνη από τους θεούς-δικαστές.

Πιθανότατα να χρησιμοποιεί αυτή την τόση έντονη μεταφορά στην δέκατη έβδομη παράγραφο του λόγου του για να καλύψει το γεγονός ότι δεν διαθέτει απτές αποδείξεις της ενοχής της μητριάς του. Έτσι, μέσω από αυτό τον παραλληλισμό με το τραγικό πρότυπο της μοχθηρής γυναίκας προσπαθεί να διεγείρει το φόβο στους άνδρες δικαστές και να τους τραβήξει την προσοχή από την απουσία τεκμηρίων ενοχής.¹⁴⁵

Σε γενικές γραμμές κατά τη διάρκεια της διήγησης, ο ομιλών προσπαθεί να κερδίσει τους δικαστές περισσότερο μέσω της παραστατικής του αφήγησης των γεγονότων και του δραματικού τρόπου έκφρασης του παρά με την παράθεση απτών αποδείξεων. Έτσι χρησιμοποιεί δραματικές μεταφορές (παρ. 13, 17, 20) και λεξιλόγιο. Επιπλέον, θέλοντας να προσδώσει δραματικότητα στα λεγόμενα, μετατρέπει τον συνήθη μικροπερίοδο λόγου σε μακροπερίοδο κατά την περιγραφή των ενεργειών της μητριάς και την εκτέλεση της δηλητηρίασης (παρ. 15, 18, 19).¹⁴⁶

Καταληκτικά, θα λέγαμε ότι ο κατηγορος δεν καταφέρνει να αποδείξει επαρκώς ότι η κατηγορούμενη δηλητηρίασε εκούσια, δηλαδή με τη θέλησή της, τον άντρα της. Εφόσον λοιπόν, δεν έγινε η ανάκριση των δούλων. Ο ισχυρισμός του κατηγορουμένου δεν είναι ισχυρός. Δεν αποδεικνύεται στο δικαστήριο ότι η μια πλευρά ούτε η άλλη καθώς λογικά η πλευρά της κατηγορουμένης θα υποστήριξε ότι δεν γνώριζε ότι δηλητηρίαζε τον άντρα της. Στο κομμάτι της διήγησης του λόγου παρατηρούμε ότι ο κατηγορος θεωρεί ότι η ερωμένη του Φιλώνεου ξεγελάστηκε από τη μητριά του πιστεύοντας ότι κάνει μαγεία στον άντρα της έχυσε αντί ερωτικού φίλτρο, δηλητήριο στο κρασί του άντρα της και του πατέρα του κατηγορου. Απ' ότι φαίνεται ο κατηγορος πιστεύει βαθιά ότι μητριά του γνώρισε ότι δεν

¹⁴⁵ Edwards M., (2017), *Tragedy in Antiphon I, Against the Stepmother*, 245, 249-250

¹⁴⁶ Ό.π. 248-249

πρόκειται για ερωτικό φίλτρο αλλά για δηλητήριο. Ο καθένας όμως θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι η μητριά είτε μπέρδεψε το δηλητήριο με το φίλτρο είτε υπήρξε κάποιο λάθος δοσολογία του φίλτρου μετατρέποντας έτσι το φίλτρο σε δηλητήριο. Σ' αυτή την περίπτωση μιλάμε για ακούσιο θάνατο και σίγουρα όχι φόνο εκ προμελέτης καθώς ο στόχος των γυναικών ήταν η ερωτική μαγεία προκειμένου να τις αγαπήσει οι άντρες τους.

Δεν είναι σημαντικό το κίνητρο της κατηγορουμένης γι' αυτό δεν ασχολείται ο Αντιφώντας. Η Κλυταιμνήστρα σκότωσε τον άντρα της γιατί δεν τον αγαπούσε. Η Μήδεια σκότωσε με δηλητηριώδη νέα σύζυγο του άντρα της και δολοφόνησε τα παιδιά της, για να τον αφήσει μόνο του να περιφέρεται και να κλαίει καθιστώντας τον νεκρό-ζωντανό. Ακόμα, και στην περίπτωση της Δηιάνειρας στις Τραχίνες του Σοφοκλή, που κατά-λάθος σκότωσε τον Ηρακλή η γυναίκα του. Καμία γυναίκα δεν μπορεί να μείνει ατιμώρητη όταν ποτίζει τον άντρα κάποιο άγνωστο φίλτρο ακόμα και αν το κίνητρο της είναι η αγάπη και αφοσίωση απέναντι στο πρόσωπο του. Οποιαδήποτε επιθετική ενέργεια από το μέρος της γυναίκας για να κερδίσει την αγάπη του συζύγου της αποτελεί επικίνδυνη και συχνά όπως εδώ θανάσιμη απειλή. Σκοπίμως, ο ομιλητής αποσιώπη τις δυσκολίες που θα πέρασε η μητριά του από τον πατέρα του. Θα μπορούσε να αποτελεί θύμα ενός σκληρού συζύγου που ενώ βρίσκεται σε αδιέξοδο επειδή ο άντρας της δεν την αγαπά και πιθανώς να ενδίδεται σε ακολασίες με ερωμένες όπως ήταν η μητέρα του κατηγορούμενου να κατέφυγε σε μαγγανείες και φίλτρα. Ακόμα, ίσως να υπάρχουν κρυφά κίνητρα όπως κληρονομιάς πίσω από τον νέο Ορέστη του δικαστηρίου.

Ένα ακόμα επιχείρημα στην φαρέτρα του πομπού, για την ενοχή της κατηγορημένης αποτελεί το γεγονός ότι κατά το παρελθόν είχε πιαστεί επ' αυτοφώρω να δηλητηριάζει το θύμα (παράγραφος 3). Φυσικά αυτή το αρνήθηκε λέγοντας ότι δεν είχε σκοπό να τον σκοτώσει αλλά τα έδινε στο θύμα ως φίλτρα. Ο πατέρας του κατηγορούμενου δεν έδωσε μετά από τα περιστατικά την γυναίκα του. Επιπροσθέτως, μόλις ο κατηγορούμενος ανακοίνωσε ότι κινεί δίκη εναντίον του δολοφόνου του πατέρα του, ήρθε πλευρά της κατηγορουμένης να παραδώσει τους δούλους τους για βασανισμό. Όμως, όταν ο κατηγορούμενος τους ζήτησε για βασανισμό αυτοί αρνήθηκαν να τους παραδώσουν. Αν ο κατηγορούμενος δεν ήθελε να βασανιστούν οι δούλοι αυτό θα αποτελούσε τεκμήριο αθωότητας της κατηγορούμενης αλλά τώρα η κίνηση της κατηγορούμενης αρχικό να θέλει να παραδώσει τους δούλους της και

μετά να αρνείται να το κάνει υποδεικνύει μια προσπάθει να μπερδέψουν την διαλεύκανση της υποθέσεις και να μην γίνει ανάκριση.

Αξίζει να αναφερθούμε ότι το *ἀποκτείνασαν* και *βουλεύσασαν τὸν φόνον* μεταχειρίζεται a priori με σφοδρότητα από τον κατηγορο σαν να έχει αποδείξει από πριν την ενοχή της κατηγορουμένης. Τέλος, μια ακόμη σημαντική λεπτομέρεια που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι ότι η κατηγορία μπορεί να είναι κατασκευάσμα για να πάρει ο κατηγορος την παρουσία από τον αδερφό του. Αν κατηγορηθεί η Μητριά και εκδικαστεί για την υπόθεση τότε χάνει ο υιός τα δικαιώματα. Από την άλλη πλευρά μπορεί πράγματι η μητριά να σκότωσε τον άντρα της, καθώς ο κατηγορος ήταν παιδί, αρά δεν θα μπορούσε να κινήσει της νομικές διαδικασίες εναντίον της και έτσι θα πέρναγε η παρουσία στον μεγαλύτερο γιο της πράγμα που θα την ωφελούσε.

Κατά Φίλωνος

Υπόθεση

Ο λόγος του Λυσία <<Κατά Φίλωνος>> εκφωνήθηκε στη Βουλή κατά τη διάρκεια της δοκιμασίας των αντρών αυτών για το αξίωμα του βουλευτή. Ο Φίλωνας λίγα χρόνια μετά την κατάρρευση του καθεστώτος των τριάκοντα τυράννων επιλέχτηκε σύμφωνα με τις δημοκρατικές διαδικασίες μετά την κλήρωση να γίνει βουλευτής. Η πάγια νομοθεσία της τότες Αθηναϊκής δημοκρατίας προέβλεπε την δοκιμασία ως μέσο έγκρισης για την ανάληψη καθηκόντων. Σε αυτήν την δημοκρατική αρχή εμφανίζεται ένας κατήγορος -άγνωστης ταυτότητας για εμάς- που κατηγορεί τον υποψήφιο βουλευτή ότι κατά την διάρκεια της μελανής ιστορίας των Αθηναίων που οι τύραννοι είχαν καταλάβει την εξουσία ο ίδιος λειτούργησε ως καιροσκόπος και σύγχρονος εχθρός της δημοκρατίας. Ο ίδιος δεν προσπάθησε να συνταχτεί στις δυνάμεις του Θρασύβουλου ώστε να γίνει ανατροπή του πολιτεύματος αλλά ούτε προσπάθησε να εναντιωθεί έστω και ελάχιστα στο τυραννικό καθεστώς του 403 π.Χ. Απεναντίας, ο Φίλωνας αν και γνήσιος Αθηναίος πολίτης αποχώρησε από τον δήμο που άνηκε (δήμος Αχαρνών) και εγκαταστάθηκε στο Ωροπό της Βοιωτίας. Έχοντας την νέα του τοποθεσία ως ορμητήριο, λεηλατούσε τους πρώην συνδημότες του.

Στην συνέχεια πληροφορούμαστε επιπλέον πληροφορίες για αυτήν την άνομη και άνανδρη πράξη του. Δεν λειτουργούσε πάντοτε μόνος του αλλά συχνά είχε συνεργούς. Στόχοι του ήταν αυτοί που βρισκόντουσαν σε προχωρημένη ηλικία ή αυτοί που ήταν ιδιαιτέρως αδύναμοι να υπερασπιστούν τα αγαθά του και τις περιουσίες τους. Τα θύματα του, όπως είναι φυσικό δεν είναι σε θέση να καταθέσουν στον δικαστήριο έχοντας τον ρόλο του μάρτυρα, αφού είναι αδύναμοι ή φοβόνται εξαιτίας της μειονεκτικής τους θέσης. Ο Φίλωνας δεν είναι μόνος χειρίστος συνδημότης καθώς δεν βοήθησε τους εταίρους του αλλά τους έκλεβε αλλά κυρίως είναι κακός πολίτης γιατί ούτε μια στιγμή δεν επιθύμησε να προστατεύσει την πόλη του, την δημοκρατία του και τους νόμους της, αλλά λειτούργησε βάζοντας ως προτεραιότητα το προσωπικό συμφέρον και τον παράνομο πλούτο. Συνεπώς, ο Φίλωνας είναι ανάξιος και επικίνδυνος για να ασκήσει ένα τόσο σημαντικό καθήκον απέναντι στην Αθηναϊκή δημοκρατία.

Ο Φίλωνας αποτελεί ανάξιος συγχώρεσης γιατί δεν ήταν ούτε ασθενής ούτε φτωχός για να δικαιολογήσει την λιποτακτική του συμπεριφορά. Το επιχείρημα με την μητέρα του θα αποτελέσει δυνατή απόδειξη στα χέρια για να πιστέψουν και να συμφωνήσουν οι δικαστές

για τον αισχρό χαρακτήρα του αναγόμενου και την αποδοκιμασία του ως βουλευτής. Ο Φίλωνας κατά τον ρήτορα θα αποτελέσει το παράδειγμα του αδιάφορου πολίτη που τιμωρείται από τους συμπολίτες γιατί αδιαφόρησε για την πόλη του και προέβαλε το προσωπικό όφελος εναντίον τους κοινού καλού¹⁴⁷.

Ως προς τη χρονολόγηση του λόγου, το ίδιο το κείμενο προσφέρει λίγα στοιχεία για να μας οδηγήσει σε ένα σίγουρο καθορισμό της ημερομηνίας. Ωστόσο, ο ομιλών αναφέρεται στην δέκατη όγδοη και δέκατη ένατη παράγραφο του λόγου στα ηλικιωμένα θύματα του Φίλωνος, τους οποίους εξαιρεί λόγω αδυναμίας της ηλικίας του. Λογικά, αν είχε παρέλθει μεγάλο χρονικό διάστημα από την τέλεση του αδικήματος και την εκφώνηση του λόγου, τότε ο ομιλών θα ισχυριζόταν ότι η έλλειψη μαρτύρων οφείλεται στο θάνατο αυτών λόγω των πολλών ετών που έχουν περάσει. Επομένως, ο παρόν λόγος θα πρέπει να έλαβε χώρα περίπου το 398 π.Χ.¹⁴⁸ Μέχρι τον προηγούμενο αιώνα το θέμα της αυθεντικότητας του λόγου δεν είχε απασχολήσει τους μελετητές. Καταληκτικά, θα λέγαμε ότι λόγος τοποθετείται στο corpus του Λυσία και ότι συντέθηκε από αυτόν, αν και κανείς δεν θα μπορούσε να είναι απολύτως σίγουρος για το τελευταίο.¹⁴⁹

Ερμηνευτική προσέγγιση

Ο λόγος έχει την τυπική δομή και αποτελείται από το προοίμιο (παρ. 1-4), την πρόθεση (παρ.5-7), την διήγηση (παρ. 8-23), την απόδειξη (παρ. 24-33) και τον επίλογο (παρ.34). Ωστόσο, η διήγηση εμπλέκεται με την απόδειξη για να προσδώσει την αίσθηση της αντικειμενικότητας στη διήγηση.¹⁵⁰

Από το προοίμιο του λόγου διαπιστώνουμε ότι ο λόγος του Λυσία Κατα Φίλωνος Δοκιμασία πρέπει να είναι δευτερολογία (πάλιν). Δινόταν μόνο μια φορά η δυνατότητα στον κατηγορο ή στον συνήγορο να κατηγορήσει ή να υπερασπιστεί αντίστοιχα, ενώ οι δευτερολογίες ή επιλόγους επιτρέπονται ν' αναλάβουν άλλοι κατηγοροί ή συνήγοροι.

¹⁴⁷ Κορδάτος Γ. (1980) Λυσίας Λόγοι, τ. α', σελ. 73-75

¹⁴⁸ Carey C. (2002), 179

¹⁴⁹ Ό.π., 183-184

¹⁵⁰ Ό.π., 182

Τα κίνητρα της κατηγορίας δεν είναι προσωπικά. Ο ομιλητής δηλώνει ότι δεν έχει προσωπική αντιπαλότητα με τον κατηγορούμενο ούτε είναι έρμαιο μιας βουλευτικής έπαρσης αλλά μιλάει κατά του Φίλωνα έχοντας ρεαλιστικά και ηθικά ερείσματα. Στις παραγράφους 1-4, οι οποίες αποτελούν το προοίμιο, δηλώνεται η έλλειψη αποδείξεων της ενοχής του Φίλωνος. Όμως, αυτό δεν σημαίνει ότι ο Φίλων ήταν αθώος.¹⁵¹ Η αξίωση του κατηγορούμενου στηρίζεται στην υποχρέωση, που απορρέει από τον βουλευτικό όρκο, όσων Βουλευτών μπορούν και γνωρίζουν, να συνδράμουν στην προσπάθειά του βοηθώντας συγχρόνως τη Βουλή να σχηματίσει ολοκληρωμένη εικόνα για το ποιόν του Φίλωνα. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η επιλογή των Βουλευτών γινόταν με κλήρο και όχι με εκλογή.

Φυσικό επακόλουθο είναι αρκετοί που κληρονόμησαν να ήταν ακατάλληλοι για τόσο σπουδαίο αξίωμα. Κατά την διάρκεια της δοκιμασίας ο υποψήφιος δοκιμαζόταν για τις προηγούμενες πράξεις του. Εφόσον, δεν είχε διαπράξει τίποτε επιλήψιμο στην ιδιωτική και δημοσία ζωή του, ανερχόταν στην τάξη των βουλευτών, διαφορετικά την θέση του την καταλάμβανε ο πρώτος επιλαχών. Ο παρών λόγος έχει κοινά στοιχεία με την δοκιμασία πάλι του ίδιου λογογράφου του Λυσία στον λόγο του *Υπερ Μαντιθέου*.

Ο κατήγορος επιτίθεται ευθέως στον υποψήφιο βουλευτή, διότι δεν έδρασε από φιλοπατρία για την πόλη του και ούτε προστάτευε το πολίτευμα της, όταν αυτά τον χρειαζόντουσαν. Έδωσε ένα βροντερό απών στους αγώνες για την πατρίδα του. Παρ' όλου που ο Φίλωνας κατατασσόταν στους Αθηναίους πολίτες, στην περίοδο των τριάκοντα τυράννων, δεν μετείχε ούτε στους αντιστασιακούς αγώνες – ομάδες αλλά αντιθέτως, εγκατέλειψε τον πόλη για να μείνει στον Ωρωπό.

Ο ομιλητής παρουσιάζει τον εαυτό του, να μην έχει καμία προσωπική έχθρα με τον εναγόμενο, αλλά σύμφωνα με την προκείμενη νομοθεσία είχε την υποχρέωση να καταγγείλει τον Φίλωνα. Δεν πρέπει να αγνοούμε ότι ως βουλευτής ο εναγόμενος είχε ορκιστεί πριν την ανάληψη των καθηκόντων του, ότι θα υπερασπιστεί με όλες τις δυνάμεις του το δημόσιο συμφέρον. Θα είναι όσο κατέχει το αξίωμα αυτό άμεμπτος για να προστατεύει την πόλη του, τους πολίτες που την αποτελούν και το πολίτευμα τους.

¹⁵¹ Ο.π. 184

Ο εναγών αν παρουσιάζει τον εαυτό του με εξελεγμένες ικανότητες στο λέγειν και στην ρητορική, ο ίδιος θεωρεί ανίκανο τον εαυτό του να απαριθμήσει τα σφάλματα του Φίλωνα. Για αυτό ζητά από τους υπόλοιπους δικαστές να μην σχηματίσουν μια αναντίρρητα αρνητική γνώμη και να τον αποδοκιμάσουν τον υποψήφιο βουλευτή. Επιζητά με ζέση την δικαστική συνδρομή των άλλων βουλευτών για να ξετυλίξουν μαζί το κουβάρι των παράνομων πράξεων του Φίλωνα.

Στα επόμενες αράδες του κειμένου ο εναγών θα κάνει διάκριση ανάμεσα στους πολίτες που είναι συμμετοχοί στα κοινά, λόγω του ότι είναι Αθηναίοι εκ γενετής, και στους πολίτες που συνειδητά συνεισφέρουν για το κοινό καλό. Το πρώτο είναι προϊόν της τύχης και της φύσης. Το δεύτερο είναι μοναδικό στοιχείο του καλού και ενάρετου πολίτη.

Στην πρόθεση του λόγου υπογραμμίζεται οι κατηγορίες που θέτει ο κατηγορος έναντι του μελλοντικού βουλευτή. Ο κατηγορος θα προσπαθήσει να αποδείξει ότι ο Φίλων δεν έχει συνείδηση πολίτη, επειδή προτίμησε αντίθετα προς τους άλλους πολίτες την προσωπική του ασφάλεια από τη σωτηρία της πατρίδας. Ο πραγματικός πολίτης είναι αυτός που ταυτίζει το προσωπικό του συμφέρον με το συμφέρον της πόλεως, συμμετέχοντας όχι μόνον στην ευτυχία της αλλά και στη δυστυχία της. Ο κατηγορος μέσα από το σχήμα αντίθεσης (φύσει μὲν... <...> γνώμη δὲ...) προσπαθήσει να εκφράσει την απαράδεκτη στάση όσων γνήσιων Αθηναίων πολιτών θέτουν το προσωπικό τους συμφέρον πάνω από το κοινό αγαθό της πόλεως θεωρώντας πατρίδα όχι την πόλη αλλά την περιουσία τους. << πατρίς γάρ ἐστι πᾶς ἴν' ἂν πράττη τις εὖ>>. Ο Φίλων από επιλογή, προτίμησε να ζει ακίνδυνα και να απολαμβάνει τα αγαθά του, παρά να βοηθήσει την πόλη του όταν μπροστά στις πύλες της δημοκρατίας βρισκόταν το τέρας της τυραννίας. Γιατί ο Φίλων διακρίνεται από έλλειψη κοινού και πατριωτικού αισθήματος.

Την εξιστόρηση των γεγονότων γίνεται μετά την νίκη του Λύσανδρου στους Αιγός ποταμούς και την εκπόρθηση των τειχών της Αθήνας και του Πειραιά. Πράγματι, πολλοί δημοκρατικοί εξορίστηκαν ή διώχτηκαν λόγω των συνθηκών από την πόλη τους. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και ο Φίλωνας που από μόνος κατέφυγε στην αγροικία του, δηλαδή έξω από το Άστυ. Ενώ οι εξόριστοι δημοκρατικοί πολίτες των Αθηνών μετά την ακούσια ή εκούσια εξορία του κατέφυγαν στην Θήβα και από εκεί οργανώθηκαν από τον στρατηγό Θρασύβουλο και κινήθηκαν κατά του τυραννικού καθεστώτος καταλαμβάνοντας αρχικά το φρούριο Φυλή και

μετά αγωνίστηκαν στον Πειραιά, ο κατηγορούμενος επέλεξε να είναι απών καθώς κατέφυγε στον Ωρωπό.

Ο Φίλωνας προσπαθώντας να σώσει τον εαυτό του, βρήκε καταφύγιο σε μια πόλη στο μεταίχμιο Αθήνας και Βοιωτίας, που την περίοδο αυτήν οι δεύτεροι την κατείχαν. Ο ίδιος δεν προσπάθησε να βοηθήσει την πόλη του ως γνήσιος πολίτης και πιθανόν να πέσει για αυτήν χύνοντας το αίμα του για αυτήν αλλά προτίμησε να ζήσει ως μέτοικος αλλού. Ο Φίλων τώρα ως χαρακτηριστική περίπτωση δόλιου, πονηρού και συμφεροντολόγου πολίτη, θέλει να καρπωθεί τα αγαθά της πόλης τους, χωρίς να έχει προσφέρει την απειροελάχιστη προσωπική συμμετοχή στην παρούσα ευτυχία της. Ο Φίλωνας ούτε συμμετείχε στις δημοκρατικές ομάδες αντίστασης, ούτε πήρε μέρος στην ανάληψη του φρούριο Φυλής, ούτε μετά τις πολυάριθμες νίκες στον Πειραιά κατά των τυράννων δεν ήρθε να συμβάλει στην τελική μάχη.

Ο ομιλητής προσπαθώντας να διατηρήσει ένα δημοκρατικό ύφος, βουτηγμένο στην ισότητα απαλλάξει από αυτές τις κατηγορίες αυτούς που είχαν σωματικές αναπηρίες, βασανιζόμενοι από χρόνιες παθήσεις ή ζούσαν μέσα στην ένδεια. Ο εναγόμενος δεν έχει καμία τέτοια δικαιολογία, ήταν συνειδητά απών. Δεν ενδιαφερόταν για τις επιχειρήσεις κατάλυσης του ολιγαρχικού πολιτεύματος. Ο κατηγορός προσπαθεί να ενοχλήσει τις ευαίσθητες χορδές της φιλοπατρίας των δεκτών που είναι ιδιαιτέρως τεντωμένες λόγω των προσφάτων αλλαγών, ώστε στα μάτια τους να φανεί ο Φίλωνας μισητός, ανάξιος συγχώρεσης.

Ο στόχος του άγνωστης ταυτότητας κατηγορούμενου είναι να απογυμνώσει τον Φίωνα από δυνατές δικαιολογίες περί αρρώστιας που δεν τον απέτρεπαν να συμμετέχει και να αποτελεί συμπολεμιστής του Θρασύβουλου αλλά και δικαιολογίες για πλασματικές χρηματικές δωρεές υπέρ του αγώνα. Είτε πληρωμή μισθοφόρου στην θέση του. Για αυτά θα χρησιμοποιήσει τους μάρτυρες καθώς τόσο ο κατηγορούμενος όσο και κατηγορός στη διαδικασία δοκιμασίας των εκλεγέντων με κλήρο βουλευτών έπαιρναν το λόγο μόνο μια φορά.

Ο πρώτος μάρτυρας είναι ο Διότιμος από τον δήμο των Αχαρνών. Αυτός ο άνθρωπος ήταν υπεύθυνος να συγκεντρώνει πολίτες μισθοφόρους από συνεισφορές πολιτών που αδυνατούσαν να προσφέρουν οι ίδιοι τις πολύτιμες υπηρεσίες τους για την ανατροπή των

Τριάκοντα. Φυσικά στις λίστες τους δεν κατατάζεται ο Φίλωνας. Αύτη η μαρτυρία θα δώσει στο κατήγορο δικλείδα ασφαλείας για να κάνει επίθεση στο ήθος του αναγόμενου, χαρακτηρίζοντας τον απατεώνα. Προτίμησε να κλέβει τα χωράφια της Αττικής γύρω από τον Ωρωπό, αφού εκμεταλλεύτηκε τους πρεσβυτέρους σε ηλικία αγρότες και τους αδύναμους να αντισταθούν στην βουλιμία του για εύκολο πλούτο, αντί να μεριμνήσει υπέρ της δημοκρατίας, όταν αυτή έπνεε τα λοίσθια.

Οι νέοι μάρτυρες που εμφανίζονταν επιβεβαιώνουν τα σχετικά με κλοπές και αρπαγές που έκανε, στα αγροκτήματα των γέρον. Ο Φίλων παρουσιάζεται φυγόπονος και απατεώνας για άλλη μια φορά. Αφού, από το ψόγο των αρνητικών σχολίων δεν θα γλιτώσει από τα συγγενικά του στόματα. Ο Φίλων δεν σέβεται ούτε την δημοκρατία, ούτε την πόλη του, ούτε τους συνδημότες του ούτε καν τους ηλικιωμένους.

Ο κατήγορος προσπαθεί να βάλει το ήθος του Φίωνα παρουσιάζονται πέρα από τους φίλους του που αποτελούν τμήμα του συνόλου των επικριτών του, την γνώμη της μητέρας τους για αυτόν. Γνωρίζοντας την έχουσα αξία που είχαν οι γονείς στην συνείδηση των αθηναίων πολιτών, παρουσιάζοντας τον κατηγορούμενο έναν άνθρωπο που, ή ίδια η μητέρα του δεν είχε την πρόεπουσα εμπιστοσύνη στο πρόσωπο της θεωρώντας τον σφετεριστή των χρημάτων της για τις ανάγκες και τα έξοδα της κηδείας της. Η συμπεριφορά του Φίλων απέναντι στην μητέρα του, τον ανάγκασε να εμπιστευτεί τα χρήματα της κηδείας στον Αντιφάνη, πού ούτε γιος ούτε συγγενής της ήταν, αλλά ξένος, καθώς ο Φίλωνας δεν της έπνεε καθόλου εμπιστοσύνη. Ως μάρτυρα και ζωντανή απόδειξη των λόγων του φέρνει τον ίδιο τον Αντιφάνη, μετατρέποντας σε πανίσχυρο τον συλλογισμό του. Εάν δεν είναι άξιος εμπιστοσύνης από την ίδια την μητέρα του, καταχράζοντας τα χρήματα της κηδείας της. Έτσι θα αρπάξει και τα χρήματα οποιοδήποτε πολίτη και εν τέλει του κράτους. Παράλληλα, με την αναφορά στο περιστατικό αυτό προκαλεί οίκτο για την μητέρα στους ακροατές και συνάμα θυμό για τον Φίωνα. Επιπλέον, η λύπηση ως προς τη μητέρα εντείνεται, αν λάβουμε υπόψη το μικρό ποσό που είχε να διαθέσει εκείνη για την ταφή της, αφού δεν ήταν σε θέση να εμπιστευτεί το γιο της γι' αυτή.¹⁵²

Στην συνέχεια ο ρητορικός λόγος του Λυσία διανθίζεται με ρητορικές ερωτήσεις που στόχο έχουν να αποκλείσουν κάθε θετική απόφαση υπέρ του Φίωνα. Δεν μπορούν να βασίσουν

¹⁵² Carey C. (2002), 195

την ανάληψη της εξουσίας στις υποθετικές ικεσίες ότι ο κατηγορούμενος ενδέχεται να έχει μετανιώσει και να αλλάξει. Ας διαπράξει πρώτα τις ενάρτετες πράξεις και αργότερα ας γίνει βουλευτής. Διαφορετικά, θα αποτελέσει να λυπητερό και βλαβερό παράδειγμα μίμησης των Αθηναίων πολιτών και μια τρανταχτή απόδειξη ότι η δημοκρατία αγνοεί τους καλού και ενάρτετους πολίτες και τιμά τους κακούς. Ο ομιλών αφήνει να εννοηθεί πως ο τρόπος που θα αντιμετωπίσουν την υπόθεση του Φίλωνος, θα αντικατοπτρίσει την αξία τους.¹⁵³

Ο κατήγορος για να ενισχύσει τον προβληματισμό των δικαστών, αναφέρει ότι σε μια άλλη περίπτωση κάποιος που προδίδει τα φλουριά, τα πολεμικά πλοία, τα στρατόπεδα ασφαλώς τιμωρείται από αυτούς. Ο Φίλωνας πρόδωσε όλα αυτά, μαζί με την πατρίδα του και την δημοκρατία του. Είναι δυνατόν ένας τέτοιος άνθρωπος να αξίζει να τιμηθεί να γίνει δικαστής – βουλευτής. Το μόνο που του ταιριάζει είναι να στερηθεί τα δικαιώματα του ελεύθερου πολίτη στην Αθήνα και να γίνει δέσμευση της περιουσίας του.

Ο αναγόμενος απορεί πως είναι δυνατό ο Φίλωνας να υποστηρίζει ότι είναι αθώος γιατί το νομικό πλαίσιο δεν προβλέπει την τιμωρία του. Ωστόσο, ο ίδιος θα εκφράσει έντονος της απορία του πως είναι δυνατό να τιμωρείται αυτός που εγκαταλείπει την παράταξη του στρατού και να μην τιμωρείται αυτός που εγκαταλείπει την πατρίδα του σε ώρα κινδύνου, πράγμα που έκανε ο Φίλωνας. Ο ίδιος προλαμβάνει μια θετική δικαστική απόφαση των δικαστών, λέγοντας ότι οι μέτοικοι τιμούνται ακόμα και εάν προσφέρουν τα ελάχιστα για την απαλλαγή της πόλης από τους Τριάκοντα ενώ οι λιποτάκτες να τιμούνται. Τους υπενθυμίζει ότι πραγματικοί δικαστές είναι ο δήμος που έχει αδικηθεί από αυτόν τον άνθρωπο. Τέλος, τους υπενθυμίζει πως έπραξαν σε παρόμοιες περιπτώσεις οι πρόγονοι τους. Επιβράβευσαν τους καλούς και τιμώρησαν τους ενόχους. Δεν αποτελεί η τιμωρία του, εκδίκηση γιατί εγκατέλειψε την πόλη του. Αλλά ένα διαρκές μάθημα για τις μέλλουσες γενιές, που πρέπει να διδαχτούν ότι μια καλώς συντεταγμένη πολιτεία με ορθούς – σωστούς – ενάρτετους πολίτες προχωράει αμείβοντας αυτούς που την βοηθούν.

Ο ρητορικός λόγος αποκτά πάλι την μορφή ρητορικών ερωτήσεων που έχουν σκοπό να κεραυνοβολήσουν τον Φίλιωνα δεν αξιώθηκε να σεβαστεί συμπολίτες, γονείς, συγγενείς, φίλους, την χώρα του και τους θεούς της. Πώς είναι δυνατός αυτός ο άνθρωπος να βοηθήσει

¹⁵³ Ό.π. 205

της ευημερία της χώρας του. Κλείνοντας, συμβουλεύει οι υποστηρικτές του Φίλωνα να μην είναι αμνήμονες και φιλεύσπλαχοί γιατί το ζητούμενο είναι η ευημερία της πόλης.

Στον επίλογο, ο Λυσίας όπως και σε άλλους λόγους του, καλλιέργεια την αίσθηση ότι έχει ακόμα ο ρήτορας πολλά να πει και να κατηγορήσει αλλά λόγω του περιορισμένου χρόνου που διαθέτει για την ανάπτυξη των επιχειρημάτων και προς σεβασμό προς την υπομονή τους και την ανεκτικότητα τους τα αφήνει. Θυμίζει στους δικαστές την αξία και την τιμή να είναι κάποιος βουλευτής και υπογραμμίζει ότι αποτελούν εγγυητές της δημοκρατίας. Θεματοφύλακες και ζωντανά πρότυπα για τους νέους πολίτες και το όραμα των νέων για αξιοκρατία και συντριφτείς τον αισχρών.

Στον λόγο διαρρέει ένα ποτάμι άφθονης υπερβολής ως προς τον χαρακτηρισμό του Φίλωνα. Ο λόγος κατέχει τα χαρακτηριστικά ενός κλασικού ρητορικού λόγου του Λυσία. Ο κατήγορος γνωρίζει ότι το δυνατό αντεπιχείρημα του Φίλωνα είναι τον χάσμα που υπάρχει στην νομοθεσία, αφού η παρούσα νομοταξία δεν τον χρήζει ένοχο για κάτι. Γνωρίζοντας ότι ακόμα και ο Λυσίας αν και μέτοικος πρόσφερε όλο τον οπλισμό και τις ασπίδες που παρήγαγε στο εργοστάσιο του, για να βοηθήσει την αποκατάσταση της δημοκρατίας και συνέβαλε τα μέγιστα στη θωράκιση της μετά την αποκατάσταση. Παρ' όλου που έγινε δημοσία πρόταση στην βουλή να γίνει πολίτης αυτό δεν συντελέστηκε αυτό. Καταλαβαίνουμε πόση σημασία έδιναν οι Αθηναίοι στην έννοια και την αξία του πολίτη. Αν οι ξένοι μέτοικοι τιμούνται γιατί αγωνίστηκαν για την Αθήνα. Πώς είναι δυνατόν να τιμηθεί μεγαλόπρεπα κάποιος που είναι πολίτης κάτι πολύ σημαντικό αλλά αδιαφόρησε για την πόλη του και την δημοκρατία και το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι το προσωπικό κέρδος. Αυτός ο άνθρωπος παρουσιάζεται ανίκανος να αγωνιστεί και να προασπίσει το δημόσιο κέρδος και όφελος. Σχεδιαγραφείτε ως εύκολο δράστης των παρανόμων χρημάτων ενάντια της πολιτείας εάν τιμηθεί με μια τέτοια θέση. Αποτελώντας ένα ζωντανό παράδειγμα κερδοσκοπία και σφετερισμού της δημόσιας ευημερίας.

Συμπεράσματα

Παρόλο το γεγονός ότι οι γυναίκες στην Αθήνα δεν συμμετείχαν στο πολιτικό γίγνεσθαι, αυτό δεν σημαίνει ότι το νομικό σύστημα της εποχής τις παραγκώνιζε. Οι γυναίκες μπορούσαν να βρεθούν απέναντι στο νόμο είτε ως θύτες είτε ως θύματα. Βέβαια και στις δύο περιπτώσεις, δεν τους δινόταν η ευκαιρία να εμφανιστούν στο δικαστήριο και να υπερασπιστούν τον εαυτό τους. Χρειάζονταν κάποιον άνδρα να τις θέσει κάτω υπό την προστασία τους και να μιλήσει για αυτές, όπως στο λόγο του Αντιφώντα «Φαρμακείας κατά τῆς μητριᾶς» όπου η κατηγορούμενη εκπροσωπείται από τους γιους της.

Προσπαθώντας να σχηματίσουμε εικόνα για τη θέση των γυναικών στο Αττικό δίκαιο, συναντήσαμε δυο γυναίκες στη θέση του κατηγορούμενου, η πρώτη ήταν υπόλογοι για φόνο. Η δεύτερη ενδεχομένως εταίρα για απάτη, αφού σύμφωνα με το κατηγορητήριο, είχε δηλώσει ψευδώς ότι ήταν παντρεμένη με Αθηναίο και οι τυχόν απόγονοί τους είχαν αποκτήσει με αυτό τον τρόπο παρανόμως τα δικαιώματα του Αθηναίου πολίτη. Επιπροσθέτως, στο λόγο «Υπέρ Ερατοσθένους» μας δόθηκε η ευκαιρία εμμέσως να σκιαγραφήσουμε μια μοιχαλίδα, αν και στο εδώλιο του κατηγορουμένου ήταν ο σύζυγός της για τη δολοφονία του εραστή της. Όπως είναι αντιληπτό μια γυναίκα, όπως και ένας άνδρας, είναι ικανή για οποιοδήποτε έγκλημα, όσο ειδεχθές και σκοτεινό και αν είναι.

Το νομικό σύστημα της εποχής τοποθετούσε τις Αθηναίες κάτω από την συνεχή αιγίδα ενός άνδρα, ο οποίος προστάτευε την τιμή τους ακόμα και με τη διάπραξη δολοφονίας. Αυτό φυσικά σε μεγάλο βαθμό συνέβαινε για να εξασφαλιστεί η συνέχεια των οίκων και κατ' επέκταση η ύπαρξη γνήσιων Αθηναίων πολιτών που θα βρίσκονται στην υπηρεσία της πόλης. Γι αυτό σε γενικές γραμμές το αδίκημα της μοιχείας, δεν είχε τις ίδιες νομικές επιπτώσεις για έναν άνδρα και μία γυναίκα. Ένας παντρεμένος άνδρας μπορεί να συνάπτει εξωσυζυγικές σχέσεις αρκεί να μη είναι με άλλες Αθηναίες ή παντρεμένες γυναίκες χωρίς να είναι νομικά υπόλογος για κάτι. Από την άλλη μεριά η σύναψη μοιχείας από την πλευρά της γυναίκας συνάδει με διάλυση του γάμου καθώς οδηγεί στην αμφισβήτηση της πατρότητας των τέκνων και συνοδεύεται με κοινωνική κατακραυγή. Αξιοπρόσεκτο ότι στον προαναφερθέντα δικανικό λόγο, η διάπραξη μοιχείας παρουσιάστηκε ως σταδιακή ηθική κατάπτωση του χαρακτήρα της συζύγου από τον εραστή της και όχι ως ελεύθερη συνειδητή

επιλογή της και σε καμία περίπτωση δεν συζητάτε το ενδεχόμενο να υποκίνησε εκείνη τον παράνομο δεσμό.

Επιπροσθέτως, αρκετά συχνά οι γυναίκες χρησιμοποιούνται για να επιτύχουν ενδεχομένως τα πολιτικά ή οικονομικά τους κίνητρα οι κατήγοροι. Η κατηγορία κατά της Νεαίρας μπορεί απλά να είναι ένα πολιτικό παιχνίδι που δημιούργησε η αντιπαλότητα των ανδρών και ως εκ τούτου η καταγγελία να είναι εντελώς αβάσιμη. Αναλογικά και στην υπόθεση «*Φαρμακείας κατά τῆς μητριᾶς*», ενδέχεται ο κατήγορος να μην εμφανίζει απτές αποδείξεις της ενοχής της μητριάς του, επειδή απλά δεν υπήρχαν και πίσω από την κατηγορία του υποβόσκουν περιουσιακά ή οικονομικά κίνητρα. Όπως και στο λόγο «*Κατά Φίλωνος*» η έλλειψη σεβασμού προς τη μητέρα του και η μη μέριμνά του κατηγορουμένου για την ταφή της, μπορεί απλά να στοχεύει στην υπονόμηση του ήθους του και να αποσκοπεί στην αποφυγή της εκλογή του.

Καταληκτικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η γυναίκα δεν έχει παρουσία και φωνή στο δικαστήριο μέσω των λόγων, που είναι γραμμένοι από τους λογογράφους και εκφωνούνται από άνδρες. Ωστόσο, λειτουργεί ως μαρτυρία και ως μέσο πειθούς που προσθέτει είτε στον χαρακτήρα – ήθος του προσδιοριζόμενου προσώπου είτε στη δημιουργία εντυπώσεων και συναισθημάτων στους δικαστές, ανάλογα με τους σκοπούς που υπηρετεί σε κάθε υπόθεση. Επίσης, η φωνή τους μέσα από τους λόγους προσθέτει αμεσότητα και ζωντάνια και οι ίδιες εμφανίζονται ως πρόσωπα δράματος αντλώντας ακόμα και θεματικές και ονόματα από τις τραγωδίες και έτσι έχουν ένα δραματικό ρόλο και αποτέλεσμα.

Πάντως αυτό που αξίζει να παρατηρήσουμε είναι ότι το αττικό δίκαιο προωθεί το σεβασμό προς τις γυναίκες που ένας άνδρας είναι υπεύθυνος για αυτές. Η έλλειψη αυτού μπορεί να έχει πολλές κυρώσεις και να επηρεάσει ποικιλοτρόπως τη ζωή ενός άνδρα. Επομένως, μπορεί το αττικό δίκαιο να μην αντιμετωπίζει ως ισάξια τα δύο φύλα και να μην αναγνωρίζει στην Αθηναία γυναίκα πολιτικά δικαιώματα, αλλά της αναγνωρίζει το δικαίωμα του σεβασμού και της σωστής αντιμετώπισης.

Βιβλιογραφία

Στερεότυπες εκδόσεις

- Aeschylus, *Suppliant maidens, Persians, Prometheus, Seven Against Thebe*, ed. Herbert Weir Smyth, Harvard University Press, 2001.
- Aristophanes, *frogs assemblywomen wealth*, ed. Jeffrey Henderson, Harvard University Press, 2000.
- Plutarch, *Lives*, ed Bernadotte Perrin, Harvard University Press, 1916.
- Xenophon, *Memorabilia and oeconomicus. Symposium and apology*, ed Carleton L. Brownson, Harvard University Press, 2013.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Γεωργουσόπουλος Κώστας, 1994, *Αντιγόνη*, εκδ.: Κάκτος, Αθήνα.
- Δελιωστόπουλος Στέφανος, 2007, *Η Γυναίκα όταν χιζόταν ο πολιτισμός*, εκδ.: Λιβάνη, Αθήνα.
- Δημοσθένης, *Άπαντα*, 1994, εκδ. Κάκτος, Αθήνα.
- Δημάκης Δ. Παναγιώτης, 1986, *Αττικό Δίκαιο κατά τους κλασικούς χρόνους*, εκδ. Αντ.Ν. Σακκούλας, Αθήνα.
- Ισαίος Λόγοι (Τόμος Β) *Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια* Μ.Γ.Μιχαηλίδης-Νουαρος Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Ισαίος, *Άπαντα*, 1997, εκδ. Κάκτος, Αθήνα.
- Κακριδής Ιωάννης, 1986, *Ελληνική μυθολογία*, εκδ.: Εκδοτική Αθηνών.
- Κάππαρης Κωνσταντίνος, 2008, *Απολλοδώρου Κατά Νεαίρας*, εκδ.: Στιγμή, Αθήνα

- Καρζής Θόδωρος, 1987, *Η γυναίκα στην αρχαιότητα. Προϊστορία-Ανατολικοί πολιτισμοί- Ελλάδα – Ρώμη*, εκδ. Φιλιππότης, Αθήνα.
- Κατούντα Σύλβια, 2006, *Οι κόρες της Πανδώρας*, εκδ.: Καστανιώτη, Αθήνα.
- Κομμήτας Στέφανος, 1999, *Ελληνική μυθολογία*, εκδ.: Εκάτη, Αθήνα.
- Λιακόπουλος Ιωάννης, 1999, *Η νομοθεσία της αρχαίας Αθηναϊκής Πολιτείας*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη.
- Λυσίας, *Λόγοι* (Τόμος Α΄), 1980, επ. Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Λυσίας, *Άπαντα*, (Τόμος Β΄), 1993, εκδ. Κάκτος, Αθήνα.
- Μητσοπούλου Ελένη, 2012, *Τα ιερά της Αθηνάς στην Πελοπόννησο*, εκδ.: Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Παππάς, Θεόδωρος, 2002, *Η Μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Τσουρέας Ευστράτιος, Τσουρέας Γεώργιος, 2018, *Αττικοί Ρήτορες*, εκδ. Τσουρέας, Αθήνα.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andrewes, A. , 2003, *Ελληνική Κοινωνία, Μετάφραση: Ανδρέας Παναγόπουλος*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα
- Biscardi Arnaldo, 2005, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, Μετάφραση: Παν. Δ. Δημάκης, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα

- Blundell Sue, 1995, *Women in Ancient Greece*, ed. British Museum Press,

- Blundell Sue, 2004, *Η Γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, Μετάφραση: Χατζηφώτη Λίτσα, εκδ.: Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

- Bowie Angus, 2005, *Αριστοφάνης, μύθος, τελετουργία και κωμωδία*, Μετάφραση: Μοσχοπούλου Πόλυς, εκδ.: Τυπωθήτω, Αθήνα.

- Breton Connelly Joan, 2007, *Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece*, εκδ.: Princeton University Press, USA.

- Cantarella Eva, 1998, *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας*, Μετάφραση Παναγιώτη Δ. Δημάκη», εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα.

- Cantarella Eva, 1981, *Pandora's Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London.

- Carey Christopher, 1997, *Trials From Classical Athens*, ed. Psychology Press.

- Carey Christopher, 2002, *Lysias Selected Speeches*, ed. Cambridge University Press.

- Fantham Elaine, Helene Peet Foley, Natalie Boymel Kampen, Sarah B. Pomeroy, H. Alan Shapiro, 2004, *Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο*, Μετάφραση: Κωνσταντίνος Μπούρας, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα.

- Gagarin Michael, Cohen David, 2005, *The Cambridge companion to the Ancient Greek Law*, Cambridge University Press.

- Gagarin Michael, 1997, *Antiphon, The speeches*, Cambridge University Press.

- Gagarin Michael, Macdowell Douglas, 1998, *Antiphon & Andocides, The oratory of classical Greece*, Volume 1, University of Texas Press, Austin.

- Gagarin Michael, 2002, *Antiphon, The Athenian*, University of Texas Press, Austin.

- Gagarin Michael, 2011, *Γραφή και Δίκαιο στην Αρχαία Ελλάδα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Harrison, A.R.W. , 1968, *The Law of Athens Vol I, The Family and Property*, ed. oxford: Clarendon Press.

- Harrison, A.R.W. ,1971, *The Law of Athens Vol II, Procedure*, ed. oxford: Clarendon Press.

- Jones, A.H.M., 1957, *Athenian Democracy*, University of Chicago Press.

- Just Roger, 1991, *Women in Athenian Law and Life*, London: Routledge.

- Kaltsas Nikolaos, 2008, *Workshipping Women: Ritual and Reality in Classical Athens*, εκδ.: Onassis Foundation, USA.

- Lacey W. K., 1968, *The family in classical Greece, Aspects of Greek and Roman life*, ed. Thames & Hudson, London.

- Lesky Albin, 2007, *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, Μετάφραση: Χουρμουιαδής Νίκος, εκδ.: MIET (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας), Αθήνα.

- Liddel George Henry, Scott Robert, 2007, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλωσσής*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα.

- MacDowell, D.M. (2015), *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα

- Massey Michael, 1988, *Women in Ancient Greece and Rome*, ed. Cambridge University Press.

- Mosse Claude, 1993, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, Μετάφραση: Στεφάνης Α. , εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα

- Parker Parker, 2007, *Polytheism and society at Athens*, εκδ. : Oxford University Press, USA.
- Pomeroy Sarah B, 1975, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*, London, Robert Hale & Company.
- Reinsberg Carola, 1993, *Γάμος, εταίρες και παιδερασσία στην αρχαία Ελλάδα*, Μετάφραση: Γεωργοβασίλης και Pfeimter, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα.
- Sealey Raphael, 1990, *Women and law in classical Greece*, University of North Carolina Press.
- Synnove Des Bouvrie, 1999, *Women in Greek Tragedy. An Anthropological Approach*, εκδ.: Oxford University Press, Oxford.
- Thiery Pascal, 1997, *Aristophane*, εκδ.: Les Belles Lettres, Paris.
- Todd Stephen Charles, 2000, *Lysias, the oratory of classical Greece*, Volume 2, S.E. Gagarin Michael, University of Texas, Austin.
- Todd Stephen Charles, 2007, *A Commentaty on Lysias, Speeches 1-11*, ed. Oxford University Press, New York.
- Zaidman Louise Bruit, Schmitt Pantel Pauline, 2004, *Η Θρησκεία στις Ελληνικές Πόλεις της Κλασικής Εποχής*, Μετάφραση: Μπούρας Κωνσταντίνος, εκδ.: Πατάκη, Αθήνα.

Επιστημονικά Άρθρα

- Edwards Michael, (2017) “*Tragedy in Antiphon 1, Against the Stepmother*”, *Critical Perspective on Greek Tragedy and Comedy : Studies in Honor of Georgia Xanthakis – Karamannos*, eds.: A. Fountoulakis, A. Markantonatos & G. Vasilaros, De Gruyter, Berlin.

- Jayoung Che, (2017), “*Citizenship and Social Posiotion of Atheniam Women in the Classical Age. A prospect for Overcoming the Antithesis of Male and Female*”, *Athens Journal of History*, Volume 3, Issue 2, Busan Univercity Korea.
- Foxhall Lin, (2003), “*Female inheritance in Athenian law*”, *Women and Property*, Univercity of Leicester.

Ιστοσελίδες

- Encyclopaedia Britannica: <https://www.britannica.com/biography/Aspasia>